

Ш. ИСМОИЛОВ

**БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲОИ
ТАЪЛИМИ
ЗАБОНИ ТОҶИКИ
ДАР МАКТАБ**

И-71

Исмаилов Ш.
Сас...

С/С

Исмаилов Ш.

И-71 Баъзе масъалаҳои таълими забони тоҷикӣ дар мактаб.— Душанбе: «Маориф» 1994.

И $\frac{4306010200-01}{504(12)-93}$

ISBN 5-870-00723-9

ББК 74.261.4

© Исмаилов Ш. 1994.

МУҚАДДИМА

Дар шароити ҳозира вазифаи муассисоти гуногуни қома дар бобати муайян намудани самтҳои дуруст ва қозибӯ қолиби таълиму тарбияи насли ҷавон беш аз пеш меафзояд. Аллалхусус, дар ин роҳ ҳиссаи оила, боғча ва мактаб, ки дар инкишофи маънавияти бачаҳо мавқеи асосӣ доранд, бисе зиёд аст. Аз ин рӯ, вақте ки оид ба масъалаи тарбияи зехни ғирон бачаҳо ва завқи волои онҳо дар ҷабҳаи дарки мавзӯҳои муҳимми рӯз суҳан ба миён меояд, ҳамон зарурияти равобинти ҳамешагию бардавом ва ногусастани ин се ҳалқаи пайвасти таълим дар назар дошта мешавад. Зеро бача шеваи гуфторро нахуст дар оила, сипас дар аҳди коллектив — дар боғчаю мактаб омӯхта, бо мурури замон ва рафти камолоти ақл савияи забондонию забонфаҳми худро сайқал медиҳад. Воқеан, сатҳи забондонии шогирдон ва маҳорати суҳанварии онҳо ҳамон вақт боло меравад, ки барояшон муҳити нутқи солим ҳамеша таъмин бошад ва тарзи гуфтори атрофиён, муқоламаю мунозираи онҳо мувофиқи меъёрҳои забони адабӣ сурат гирифта, намунаи ибрату пайравӣ шуда тавонад. Вале, чунонки мушоҳидаи чандсола ба хулоса меорад, имконияти таъминии шароити мусоид барои камолоти нутқи бачаҳо дар ҳама ҷо як хел ва дар як зина нест. Ба ин маънӣ, оилаҳое ҳастанд, ки дар ин бобат ғамхории махсус зоҳир карда, нутқи фарзандонро ҳамеша зери назорат мегиранд ва барои забонмӯзии онҳо ҳама гуна шароити мувофиқро фароҳам меоранд, вале баръакс волидоне низ кам нестанд, ки ба ин масъалаи муҳим бетафовут менигаранд. Ҳамчунин устодонро медонем, ки ба шогирдони худ дар ҳама гуна шароит (дар дарс, берун аз дарс) риояи меъёрҳо (меъёрҳои талаффуз ва навишт)-и нутқи адабиро талқин менамоянд, ғалатҳои онҳоро ислоҳ месозанд ва шакли қолабҳои дурусти оммафаҳмо ёд медиҳанд, аммо устодоне ҳам истисно нестанд, ки на танҳо нисбати нутқи шогирд бепарвоанд, ҳатто дар дарс ва ҷамъомадҳои беруназдарию сӯҳбатҳои фардӣ бо шогирдон худ меъёри талаффузи забони адабиро риоя намеkunанд. Ҳамаи ин имкон медиҳад, ки хонандагонро вобаста ба омилҳои дохилӣ (оила) ва беруна (мактаб, муҳити атроф)-и забонмӯзӣ ба ду гурӯҳ ҷудо намо-

см: а) Бачаҳое, ки дар муҳити забони адабӣ камол меёбанд; б) Бачаҳое, ки дар муҳити лаҳча ба воя мерасанд. Ба гурӯҳи якум бештар шогирдоне дохил мешаванд, ки дар марказҳои маданӣ — шаҳр, шаҳракҳои сернуфус ва ё маркази ноҳияҳо тарбия меёбанд. Гурӯҳи дуюм шогирдони деҳотӣ мебошанд, ки дар маҳалҳои дурдаст таълим мегиранд. Аз муқоисаи маводи ҷамъшуда бармеояд, ки алҳол дар мо аксариятро гурӯҳи дуюм ташкил медиҳад. Ин чанд сабаб дорад: Аввалан, ҳоло раванди омезиши лаҳчаҳои маҳаллӣ, ки мақоми асосии интишори онҳо деҳот аст, бо забони адабии тоҷик ба охир нарасидааст ва аз ин рӯ, таъсири лаҳчаҳо ба нутқи аҳоли, аз ҷумла шогирдони мактаб, хеле зиёд мебошад; Дуввум, хонандагон, ки дар шароити лаҳча камол меёбанд, берун аз дарс — дар оила, дар муҳовараю мунозира бо ҳамдигарон ҳамеша унсурҳои хоси лаҳча ва умуман, тарзи гуфтори лаҳчавиро мешунаванд; Саввум, шогирдони мактаб барои ба мусоҳиб — ҳамдеҳа (пирон, қасони таълими устоду мактаб надида, ки ба қоидаҳои забони адабӣ ошноӣ надоранд) фаҳмо будани матлаб маҷбур мешаванд, ки тавассути забони аҳли деҳ — лаҳчаи маҳалли худ суҳан кунанд; Чаҳорум, ба ҳама маълум аст, ки на ҳама мактаби деҳотӣ мо бо мутахассисони варзида ва маводи дурусти таълим бартамом таъминанд.

Инак, мақолаҳои ин китобча ба масъалаҳои гуногуни таълими забони адабӣ дар шароити лаҳча, роҳу усули ислоҳи нутқи шогирдони мактаб аз унсурҳои маҳдуду нодаркори лаҳчавӣ ва ба ин восита такмили танзими нутқи шифоҳиву хаттии онҳо аз ҳисоби муродифоти мувофиқу муносиби адабии вохидҳои забон бахшида шудаанд. Муаллиф ҳаминро ба ҳисоб гирифтааст, ки бе инкишофи нутқи муқаммалу муназзами адабӣ дар шогирдон таъмини имконоти татбиқи амалии Қонуни забон дар ҷумҳурӣ, ки инро раванди навсозии ҳаёт талаб дорад, амрест ношуданӣ. Ин вочиботи воқеӣ тақозо мекунад, ки омӯзгорони мактаби маълумоти умумӣ, бахусус муаллимонии забону адабиёти тоҷик, аз усулҳои пешқадами таълим истифода намуда, дар зехни шогирдон ҳар чӣ бештару бештар қонуну қоидаҳои забони адабро тарҳрезӣ созанд, зеро забони адабӣ дар мактаб, аз як тараф, воситаи муҳими омӯзиши ҳама ҷанҳони таълимӣ ҳисоб ёбад, аз дигар тараф, созу беолоиш нигоҳ доштани он ҳам дар гуфтор ва ҳам дар навишт ҳифзи яке аз рӯкнҳои воқеӣ инсонӣ — маданияти баланди ӯ дар ҷомеа мебошад.

Таъсири лаҳчаҳои маҳаллӣ ба нутқи мактабиён дар ҳама соҳа — ҳам дар соҳаи фонетикаю лексика ва ҳам дар соҳаи морфологияю синтаксис ҳамеша ва ҳамвора ба мушоҳида мерасад. Ин табиист, зеро лаҳчаи муҳити зист барои ҳар як фарди ҷомеа аввалин забонест, ки онро аз модар меомӯзад ва тавассути он як умр мубодилаи афкор мекунад. Дигар ин ки лаҳчаҳои маҳаллӣ як шохҳои забони миллӣ буда, бо забони адабӣ

дар иртиботи ҳамешагӣ қарор доранд. Ин ҳодиса низ ба нутқи хонандагон беасар намоишд. Бинобар он, агар таълими забони адабӣ зимни назардошти ҳамин масъалаҳои муҳим сурат гирад, шогирдон моҳиятан ду шоҳаи забони миллии будани лаҳҷаҳои маҳаллию забони адабию донанд ва умумияту тафовути онҳоро дуруст сарфаҳм раванд, метавонанд дар як давраи муайяни таълим меъёрҳои муқаррарӣю умумии забони адабию ба осонӣ аз худ намоянд. Бо мавзӯи «Забони адабию лаҳҷаҳои маҳаллӣ ва умумияту фарқиати онҳо» оғоз ёфтани китобчаи мазкур низ ба он мақсад аст, ки муаллим ҳамеша ва дар ҳар мавриди муносиб ҳамин масъаларо мебарояд ба бачаҳои ёдрас намоянд, то дарки масоили муҳталифи забони адабӣ барояшон дар ҳамбастагӣ бо қонуну қоидаҳои лаҳҷаи маҳали зисти онҳо чараён ёбад. Зеро дар алоқа бо меъёрҳои лаҳҷа таълим додани мавзӯоти забони адабӣ ва дар ҳамин равию назокати забони адабию сарфаҳм рафтани шогирдон зехни онҳоро гиро, қабули хотироти бачаҳоро устувор месозад ва дар фаҳмашон қоидаҳои забони адабӣ якумри нақш мебандад.

ЗАБОНИ АДАБИЮ ЛАҲҶАҶОИ МАҲАЛЛИ ВА УМУМИЯТУ ФАРҚИЯТИ ОНҶО

Забони миллии ҳар як халқ ба ду шохаи бо ҳам алоқаманд ҷудо мешавад: а) забони адабӣ, б) лаҳҷаҳои маҳаллӣ.

Забони адабӣ вобаста ба зинаҳои тараққиёти таърихӣ ҷамъият ва мусоидати шароити муҳити зисти мардум дар асоси лаҳҷаҳои маҳаллӣ ташаккул меёбад ва барои аъзои ҷамъият ҳамчун воситаи мубодилоти муомилоти умум хизмат мекунад. Забони адабӣ баробари тараққиёту тақомулоти ҳаёти ворисони худ инкишоф ёфта, торафт пурра ва суфтаву раво мегардад. Забони адабӣ забони ҳуҷҷатҳои давлатӣ, муассисоти гуногуни ҷамъият, забони илм ва адабиёти бадеию публицистӣ, матбуоти давр, театру кино, мактабу маориф ба ҳисоб меравад. Забони адабӣ шакли мукамал ва олию сайқалёфтаи забони милли мебошад, ки дар тӯли қарнҳо аз ҷониби устодони суҳан ва арбобони илму маданият, зиёёни пешқадам кор хурда ба норма дароварда шудааст ва риояи нормаҳои талаффузу навишти он вазифаи ҳар як аъзои ҷомеа аст.

Дарои нормаҳои муайян будани забони адабӣ он маъноро ифода мекунад, ки таркиби луғавии он аз ҳисоби лексикаи бо гуногунмазмуни забони умумихалқӣ такмил ёфтааст. Ба таври дигар, дар забони адабӣ маъно ва тарзи навишту талаффузи воҳидҳои луғавӣ, қолабҳои калимасозию калимабандӣ муҳиятан барои ҳама ворисони забон умумӣ мебошанд.

Устод Горький гуфта буд: «Забонро халқ меофарад. Ба ду шоха—адабию халқӣ ҷудо кардани забон он маъноро дорад, ки мо, чунонки мегӯянд, забони «хом» ва забони аз тарафи устодони суҳан сайқалёфта дорем». Таҳти мафҳуми ибораи «забони хом» М. Горький лаҳҷаҳои маҳаллиро дар назар дорад. Лаҳҷаҳои маҳаллӣ чунин шакли забони миллианд, ки дар мавзӯҳои алоҳида паҳн шуда, хизмати як гурӯҳи хурди аҳолиро ба ҷо меоранду бас ва аз ҷиҳати истеъмоли умум имконияти васеъ надоранд. Аз ин рӯ, лаҳҷаҳои маҳаллӣ шакли инкишофнаёфта ва дараҷаи поёни забони милли ҳисоб меёбанд. Бо вучуди ин, баробари пайдоиши забони адабӣ дар ҷомеа байни ин ду шохаи забони милли—забони адабию лаҳҷаҳои маҳаллӣ муносибати зич ва доимӣ ҷорӣ мегардад, ки ин му-

носибат дар «додугирифт»-и ҳамешагӣ ва бардавоми онҳо зоҳир хоҳад шуд.

Аз чанд ишораи боло бармеояд, ки забони адабию лаҳҷаҳои маҳаллӣ бо ҳам тавҷам буда, дар яқоягӣ як забон — забони миллиро ба вучуд меоранд. Вале ин чунин маънӣ надорад, ки бо ин ҳама қаробату ҳамбастагӣ байни онҳо кам ё зиёд тафовуте ҷой надошта бошад. Не, ин тавр нест. Ҳарчанд ки дар онҳо ҳодисаҳои умумию муштараки забон хеле зиёд аст ва яке дигареро ҳамеша пурраю мукамал месозад, дар навбати худ, ба ин ё он дараҷа аз ҳам фарқ низ доранд, ки баъзе фарқиятро мухтасар ба таври зерин номбар кардан мумкин аст:

1. Аз ҷиҳати иҷтимоӣ забони адабӣ ба як гурӯҳи калони этники (халқ, миллат), вале лаҳҷаҳои маҳаллӣ танҳо барои як қисми он хизмат мекунад.

2) Забони адабӣ дар ҳаёти инсон вазифаҳои бисёри ҷамъиятӣ дорад, аммо лаҳҷаҳои маҳаллӣ аз ин нигоҳ хеле маҳдуданд.

3) Забони адабӣ моҳиятан мустақил аст, лекин лаҳҷаҳои маҳаллӣ чунин имконият надошта, фақат як сарчашмаи инкишофи он ба шумор мераванд.

4) Забони адабӣ шаклҳои махсуси услубӣ (услуби илмӣ, бадеӣ, публицистӣ, расмӣ — коргузорӣ) дорад. Дар лаҳҷаҳои маҳаллӣ ҳарчанд ки се намуди сабки баён (гуфтугӯи оилавӣ, тарзи баёни асарҳои фольклорӣ, нутқи оммавӣ)-ро қайд кардан мумкин аст, вале онҳо аз услубҳои забони адабӣ ба кулӣ фарқ менамоянд.

5) Забони адабӣ шаклҳои даҳонӣ ва хаттӣ дорад, лаҳҷаҳои маҳаллӣ бошанд, дорои шакли хаттӣ нестанд.

Ба хонандагон фаҳмондани ин масъалаҳои назарӣ аз он ҷиҳат аҳамиятнок аст, ки: а) онҳо, пеш аз ҳама, моҳияти забони адабию дар инкишофи ҷомеа, пешрафти маънавияти инсон, раванги илму фарҳанг дуруст сарфаҳм мераванд; б) фарқи забони адабию аз ҷиҳати иҷтимоӣ, вазифа ва имкониятҳои ҷамъиятӣ аз лаҳҷаҳои маҳаллӣ мефаҳманд; в) муҳимаш, як масъалаи асосӣ — аз лаҳҷа баландтару бошқидор забонеро бо номи «забони адабӣ» шинохта мегиранд.

Забони адабии тоҷик воситаи асосии мубодилои муомилоти тамоми мардуми тоҷикзабон аст. Вай ҳамеша ва мутассил имкониятҳои дохилии худро аз ҳисоби лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ такмил медиҳад. Забони адабии тоҷик забони радиову телевизион, рӯзномаю маҷаллаҳои ҷумҳурӣ, забони асарҳои илмӣю бадеии эҷодкорони тоҷик буда, моҳияти давлатӣ дорад. Забони адабии ҳозираи тоҷик дар базаи ҳамон забони адабии пешазинқилобӣ ба замин фаро гирифтани «аз худ намудан»-и воҳидҳои луғавӣ ва сарфу наҳви лаҳҷаҳои имрӯзаи тамоми мавзевҳои тоҷикнишин ба вучуд омада, ҳоло ниҳоят содда ва ба фаҳми ҳамагон наздик гаштааст. Воқеан, дар бобати оммавӣ гардидани забони адабии ҳозираи тоҷик саҳми аҳли эҷод,

алалхусус, асосгузори адабиёти советии тоҷик устод Айнӣ ба-со бузург мебошад. Вале, баръакси ин, дар забони зиндаи мардум (лаҳҷаҳои маҳаллӣ) — амон як идда калимаю мафҳум ва шаклу қолабҳо вучуд доранд, ки барои гурӯҳи хурди аҳоли дар як ҳудуди муайяни ҷуғрофӣ хизмат карда, ба ҳама тоҷикзабонҳо дастрас нестанд. Масалан, қисми зиёди аҳолии шимоли ҷумҳурӣ ба маънии луғавии калимаҳои **угам, ала, лозър, мево, қърочидан, хилк** ва амсоли онҳо сарфаҳм намераванд. Ҳол он ки ин калимаҳои дар асл тоҷикӣ ё тоҷикишуда дар нутқи аҳолии қисми ҷанубӣ ва ҷануби шарқии ҷумҳурӣ дар маънии «баъд», «албатта», «пирях», «шояд», «бонги мурғи хонагӣ», «тарма» ҳамеша дар истеъмоланд. Мисли ҳамина, унсурҳои луғавии **ҷомсар, мӯл, кундош, ука**, ки дар мафҳуми «фаранҷи», «бисъёр», «муносибати ҳешии занҳои як мард», «додар» хоси гуфтугӯи аҳолии шимоли ҷумҳурӣ мебошанд, на ба ҳама сокинони қисми ҷануб ва ҷануби шарқии Тоҷикистон маълуманд. Ба ин маънӣ, ҳар ду гурӯҳи калимаҳои боло изо-глосс (худуд)-и муайяни истеъмоли дошта, барои ҳамаи тоҷикон фаҳмо нестанд ва меъёри забони адабӣ ҳам шуда наметавонанд. Аз ин рӯ, онҳоро ба гурӯҳи воҳидҳои умумитоҷикӣ нисбат додан мумкин нест.

Дар бисъёр маврид як қисм калимаҳо дар мавзӯҳои гуногун на бо он шакл (таркиби овозӣ)-и муқаррарии адабии худ, балки дар шакли соф маҳаллӣ (шакли лаҳҷавӣ) ба қор мераванд. Чунончи, калимаҳои **кардан, гахвора, дувоздаҳ, чойник, девор** аз ҳамон қабиланд, ки дар лаҳҷаҳои шимолӣ (лаҳҷаи Панҷакент) дар шакли **карам, говара, дуздаҳ, чойнук, дивол** ва дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ дар шакли **кардъм, говара, дъвоздаҳ, чойнак//чойнък, девол** қор фармуда мешаванд. Ин навъи калимаҳо низ моҳияти адабии худро аз даст дода, ба сифати диалектизми фонетикӣ, характери шевагӣ пайдо мекунанд.

Ҳамин тарик, калима ва шаклу мафҳумоҳе, ки элементҳои забони гуфтугӯӣ ё шохаҳои хурд-хурди он (лаҳҷаҳои маҳаллӣ) ҳисоб меёбанд ва ба забони адабии умумимиллӣ тааллуқ надоранд, унсурҳои шевагӣ мебошанд.

Муфассал баён намудани навъҳои гуногуни калимаҳои шевагӣ, нишон додани тафовути онҳо аз унсурҳои забони адабӣ имкон медиҳад, ки шогирдон: а) ба моҳияти ду гурӯҳи воҳидҳои луғавӣ — адабӣ ва лаҳҷавӣ дар нутқи сарфаҳм раванд; б) захираи луғавии худро аз ҳисоби калимаҳои забони адабӣ тақмил диҳанд; в) барои тозагии забони адабӣ ва парҳез кардан аз истифодаи унсурҳои маҳдуди лаҳҷавӣ кӯшанд; г) минбаъд дар ҳар маврид бо забони адабӣ гап заданро ёд гиранд; д) мавқеи забони адабро ҳамчун воситаи муомилаи муоширати як миллати бузург дар тамаддуни ҷаҳонӣ дарк кунанд.

Лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ табиати аҷиб доранд. Дар онҳо дар қатори он маводи забонӣ, ки барои як гурӯҳ ё қисми зиёди лаҳҷаҳои забонамон умумӣ ба ҳисоб мераванд, чунонки

гуфта шуд, як силсила воҳидҳое низ истеъмоли меъбанд, ки мо-ли ҳар яке аз лаҳҷаҳои алоҳида буда, боиси фарқияти дох-ли онҳо мегарданд. Хусусияти умумӣ лаҳҷаҳоро бо ҳам наз-дик месозад ва байни худ муносибати ҳамгурӯҳии хешии он-ҳоро таъмин менамояд. Дар асоси умумияти лаҳҷаҳои ҳам-гурӯҳ ва табитан бо ҳам бисъёр наздик иттиҳоди нисбатан ка-лони забонӣ ба вучуд меояд, ки он як силсила лаҳҷаҳо ё худ воситан аз ҷиҳати ҳудуд як андоза васеи муоширати мардум— ба истилоҳ «шева»-ро ташкил медиҳад.

Қисми зиёди лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ вобаста ба умумияти системаи овозӣ, таркиби луғат ва сохти грамматикӣ худ дар доираи ду шеваи калон — шеваи ҷанубӣ ва шеваи шимолӣ муттаҳид мешаванд. Аз ин рӯ, шеваҳои ҷанубӣ ва шимолӣ сер-лаҳҷатарин шеваҳои забони тоҷикӣ ҳисоб меёбанд. Ғайр аз ин, боз як гурӯҳи махсуси лаҳҷаҳо дар сарғаҳи Зарафшон паҳн шудаанд, ки онҳо ба хусусияти дохилии худ ҳам аз шеваи ҷанубӣ ва ҳам аз шеваи шимолӣ фарқ мекунанд ва дар бай-ни ин ду шева як андоза имконияти гузарандагӣ ҳам доранд. Бинобар ин, онҳоро якҷоя «Шеваи марказӣ, ё худ мобайнӣ» меноманд. Ҳамчунин лаҳҷаҳое, ки дар ноҳияҳои Ванҷу Қалъ-аи хум интишор ёфтаанд, як гурӯҳи мустақилро ташкил дода, дар шевашиносии тоҷик таҳти унвони «Шеваи ҷануби шарқӣ» омӯхта мешаванд.

Чунонки мебинем, дар забоншиносии тоҷик имрӯз чор ше-ваи калон бо номҳои гуногун ба қайд гирифта шудаанд. Ин гурӯҳбандӣ, албатта, нисбист. Зеро дар он танҳо як тарафи масъала — бештар хусусияти овозии лаҳҷаҳо меъёр ҳисоб ёф-таасту бас. Бинобар он, эҳтимол теъдоди шеваҳои забони то-ҷикӣ аз ин кам ё зиёд бошад, ки инро раванди минбаъдаи омӯзиш ва ҳаллу фасли сарҷамъонаи билкулии лаҳҷаҳои то-ҷикӣ нишон хоҳанд дод. Алҳол аз баррасии ин масъала, ки аз доираи кори мо берун аст, даст кашада, ҳаминро гуфтанием, ки фаҳмондани хусусияти умумию фарқгузори ҳар яке аз ин ше-ваҳо, нуктаҳои паҳншуда ва муносибати онҳо, ҳамчун як шо-ҳаи забони миллии тоҷик бо дигар шоҳаи он — забони адабӣ имкон медиҳад, ки шогирдон: а) сабаби ба гурӯҳҳои алоҳида ҷудо шудани шеваҳои забони модарии худро фаҳманд; б) сар-ҳади интишори шеваҳоро минбаъд ҷудо карда тавонанд; в) ба умумияти генетикӣ (хешӣ)-и шеваҳо сарфаҳм раванд; г) ну-фузи шеваҳоро дар зухуроти муродифот, мувозаҳо, шакли қо-лабҳои нав дар нутқ ва аз ин ҳисоб тақомули ҳамешагии за-бони адабию дарк кунанд.

Ба ҳама маълум аст, ки яке аз сабабҳои асосии нисбатан суст тағйир ёфтани забони адабӣ устуворӣ ва дар давоми аср-ҳо ба қолаб даромадани сохти грамматикӣю фонди асосии луғавии он мебошад. Азбаски лаҳҷаҳои маҳаллӣ як шакли за-бон ба шумор мераванд ва дорой сохти грамматикӣю таркиби пуриқтидори луғат мебошанд, табиист, ки аз рӯи анъана ҳа-

мин гуна устуворӣ дар онҳо ҳам ҷой дорад. Вале, чи тавре ки гуфта шуд, забони адабӣ метавонад ҳолати муқаррарии лаҳҷаҳои маҳаллиро тағйир диҳад. Ин тағйирот, пеш аз ҳама, бо тақозои таъсири ғаёлу бардавоми забони адабӣ ба лаҳҷаҳои маҳаллӣ ба амал меояд. Ба таври дигар, забони адабӣ, ки талаботи ҳамешагии тамоми аъзои ҷомеа ро ба ҷо меорад, дар ҳармавриди мусоид ба лаҳҷаҳои маҳаллӣ «рӯ мениҳад» ва аз ҳисоби шаклу воситаҳои солими грамматика ва унсурҳои маъмули лексикаи онҳо таркиби луғавӣ ва сохти грамматикӣ худро мунтазам такмил медиҳад. Агар аз ҳамин мавқеъ ба лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ нигоҳ кунем, маълум мешавад, ки онҳо ҳоло имконияти захиравии худро аз даст надодаанд ва забони адабӣ ҷоҳои холии худро аз ҳисоби умдатарин воҳидҳои лаҳҷавӣ пур карда истодааст. Инак, калимаҳои дарак, чапғалат, ҷойдорӣ, чумак (чумаки офтоба), пургӯӣ кардан, манаҳ задан, супсурх, каб-кабуд, тақар-тукур, шақар-шукур ва амсоли инҳо, ки аз лаҳҷаҳои алоҳида ба забони адабӣ гузаштаанд, аз тавону иқтидори таркиби луғат ва сохти грамматикӣ онҳо шаҳодат медиҳанд¹.

С. П. Обнорский вазъи таъсири мутақобилаи забони адабӣ ва лаҳҷаҳои маҳаллиро дар мисоли забони русӣ ба мушоҳида гирифта, чунин қайд мекунад: «Инкишофи органикӣ забони адабии рус ба тараққиёти нутқи зиндаи халқ (гуфтугӯӣ) зич алоқаманд аст. Тавассути ин алоқамандӣ дар шароитҳои муносибу мувофиқ забони адабӣ аз ҳисоби лаҳҷаҳои маҳаллӣ пай дар пай таъсир мегирад. Баръакси ин, таъсири забони адабӣ ба забони зиндаи халқ, ҳарчанд ки ҳамвора ва мунтазам давом мекунад, характери яктарафа дорад, зеро ин ҳодиса асосан дар боби лексика ба назар расида, дорои қувваи пуртаъсири органикӣ нест ва процесси ҳаматарафаю умумӣ, ҳатто қисман процесси инкишофи морфологӣ нутқи мардум (нутқи лаҳҷавӣ) ро таъмин карда наметавонад...»²

Баъд аз ғалабаи Инқилоби Октябр дар натиҷаи наздик шудани забони адабии тоҷик ба забони халқ ба ҳар ду шохҳои забони миллӣ — ҳам ба забони адабӣ ва ҳам ба лаҳҷаҳои маҳаллӣ бисёр калима ва шаклу таркибҳои нав роҳ ёфтанд, ки қисме аз онҳо ҳамчун унсури ғаёли нутқ ва воситаи муҳими тасвиру инъикоси образҳо ба адабиёти бадеӣ ворид шуданд. Адабиёти бадеӣ ҳоло аз нутқи омман мардум васеъ истифода мебарад ва бо ин роҳ элементҳои зиёди лаҳҷавӣ (диалектизмҳо) ба нормаҳои забони адабӣ мутобиқ гашта, характери умумистеъмоли пайдо мекунад. Вале ин чунин маънӣ надорад, ки танҳо забони адабӣ аз ҳисоби лаҳҷаҳои маҳаллӣ инкишоф меёбад, балки дар навбати худ, лаҳҷаҳои маҳаллӣ низ:

¹ Дар ин бобат ниг.: Х. Хусейнов. Забон ва услуби «Одина»-и устод Айнӣ. Душанбе, 1973, сах. 41.

² С. П. Обнорский. Именное склонение в современном русском языке, вып. II. Л., 1931, стр. 405—406.

беш аз пеш унсурҳои забони адабиरो «моли худ» мекунад. Дар натиҷа бисёр маводи кӯхнаи лаҳча аз байн рафта, ҷои худро ба муродифоти маъмули адабӣ медиханд. Аз байн рафтани унсурҳои архаистӣ дар лаҳчаҳо, гум шудани нишонаҳои фарқгузор боиси наздикшавӣ ва ба як шакл даромадани забони адабию лаҳчаҳои маҳаллӣ мегарданд. Ҳамин гуна процессҳо ҳоло қариб ҳама лаҳчаҳои забони тоҷикиро фаро гирифтааст.

Дарвоқеъ, торафт бештар наздик шудани забони омми халқ ба забони адабӣ, омезишу ихтилоли лаҳчаҳо бо ҳам ва ба ин минвол таъмини имконияти заволи онҳо процесси табиист ва ин ҳодиса ба марҳилаи инкишофи ҳозираи забони тоҷикӣ низ рост меояд.

Дар лаҳчаҳои забони тоҷикӣ ду навъи унсурҳои нутқ дар муҳавароти ҳамешагии мардум баробар амал мекунад: яке, элементҳои кӯхна (архаистӣ) ё худ мансуб ба давраҳои собиқӣ забон, дигаре, шакли қолабҳои нав, ки вобаста ба падидаҳои навини зиндагӣ ва ҳосса шароитҳои мувофиқу муносиби иқтисодию фарҳангӣ дар ҷумҳурӣ беш аз пеш ба вучуд омада истодаанд. Мавҷудияти навъи якуми калимаю мафҳумҳо ва таркибу ибораҳо алоқаю пайвастагии бардавоми лаҳчаҳоро бо давраҳои пешини таракқиёту тақомулоти забонамон нишон диҳад, истеъмоли вожаҳои навпайдо, баръақс қаробату умумияти онҳоро бо забони адабии ҳозираи тоҷик барқарор месозад. Агар ин ду ҳодисаро ҳамчун процесси таърихӣ ба ҳисоб гирем, метавон гуфт, ки процесси дуҷум ҳоло дар забони мо бисёр босуръат давом карда истодааст.

Лаҳчаҳои маҳаллӣ дар як ареали муайяни ҷуғрофӣ паҳн шуда, аз ҷиҳати донраи истеъмол маҳдуданд ва илова бар ин, имконияти таркиби лугавии онҳо низ чандон васеъ нест. Маҳз аз ҳамин сабаб лаҳчаҳои маҳаллӣ талаботи омми халқро, ба он дараҷае ки забони адабӣ қонеъ месозад, ба ҷо оварда наметавонанд. Забони адабии тоҷик дар шакли ҳозирааш, ҷунон-ки гуфта шуд, маҳсули инкишофи давраҳои дуру дарси таърихӣ буда, қиёсан бо марҳилаҳои пешини таракқиёти худ шакли муқаммал ва ҳаматарафа бою рангин ҳисоб меёбад.

Забони адабии ҳозираи тоҷик талаботи одами нав — одами ҷамъияти социалистиро, ки талаби ӯ вобаста ба зиндагии навин торафт меафзояд, ба ҷо меорад. Маҳз барои ҳамин ҳам, вақте ки лаҳчаҳои маҳаллиро бо забони адабӣ муқобил мегузорем, бартарӣ ва имконияти васеи забони адабӣ дар рӯзгори мо маълум мегардад. Аз ин рӯ, ҳамаи восита ва имконотро ба қор бурдан лозим аст, то ин ки хонандагонро ба азхуд кардани забони адабӣ, донишдони меъёр ва қонуну қоидаҳои он раҳнамун созем.

Инкишофи беш аз пеши маънавиёту иҷтимоиёти омми меҳнатқашони ҷомеа, боло гирифтани сатҳи илму фарҳанги мардум бо доништану азбар қардани ҳама қонунияти забони адабии ҳозираи тоҷик дар ҷумҳурӣ таъмин намегардад ва бе ин ҳеч гуна маънӣ ҳам пайдо намекунад. Бинобар он, барои то-

зағй ва дурустии забони адабиамон бояд ҳамеша мубориза бурда, онро аз ҳар гуна вайронию ифлосӣ, аз вулгаризму диалектизмҳо ва ба ҳамин монанд унсурҳои нодаркори нутқ муҳофизат намонем. Агар мо аз мавқеи талабу эҳтиёти зиёд муносибат намуда, ҳам дар нутқи хаттӣ ва ҳам дар нутқи даҳонӣ аз истифодаи элементҳои омиёнаю ғайридабӣ парҳез кунем, забони адабиамон ягон чиз боӣ намедихад ва қашшоқу камбағал ҳам намегардад. Баръакс, ин як роҳи бисёр хуби сайқал додани забони адабӣ ва тозаю беолоиш нигоҳ доштани он мебошад. Аз тарафи дигар, ба ин восита забони адабӣ ҳамчун шакли олии забони миллий пай дар пай тараққӣ мекунад ва нормаҳояшро боз ҳам устувору мустақкам месозад. Аз ин ҷиҳат, муаллим бояд ба назар гирад, ки истеъмоли унсурҳои лаҳҷавӣ дар нутқи мактабиён на танҳо барои дарки қонуну қоидаҳои забони адабӣ, балки барои саводнок шудану болаърафтани сатҳи маданияти онҳо низ имконият намедихад. Зеро саводи дуруст баровардани хонандагон, инкишоф ёфтани маънавиёти онҳо, пеш аз ҳама, ба малакаи забондонӣ забонфаҳмӣ ва омӯхтану азхуд кардани хусусияти забони адабӣ дар маҷмӯъ вобаста аст. Бинобар он, таълими қоидаҳои забони адабиёро ҳам дар гуфтору ҳам дар имло чун ду шохан бо ҳам пайвасту ҷудонопазири як ҳодиса аз ибтидои кор дар як вақт ва баробар ба роҳ мондан лозим аст.

БАЪЗЕ ХУСУСИЯТҲОИ ТАЪЛИМИ ЗАБОНИ АДАБӢ ДАР МАКТАБ

Маълум аст, ки мактабиён, алалхусус хонандагони дехот, дар муҳити лаҳҷа камол меёбанд ва табиист, ки аз давраҳои аввали кӯдакӣ то арсаи мактабхонӣ дар заҳни онҳо на элементҳои маъмулу маъруфи забони адабӣ, балки бештар унсурҳои лаҳҷавӣ ҷой мегиранд. Хол он ки лаҳҷаҳои маҳаллӣ, дар навбати худ, ҳам бо хусусиятҳои фонетикӣ лексикӣ ва ҳам бо нишонаҳои морфологӣ синтаксисӣ аз забони адабӣ то як дараҷа фарқ мекунанд. Бинобар он, барои хонанда—наомандаи лаҳҷа, ки нутқи ӯ саршор аз унсурҳои лаҳҷавист ва бори аввал дар мактаб бо масъалаҳои умдаи забони адабӣ рӯ ба рӯ меояд, махсусан ҳангоми аз бар кардани қоидаҳои имло, як ҳолати фавқуллода мураккаб рӯй медиҳад. Зеро имло ва қонуну қоидаҳои он дар асоси равобит ва муносибати ҳамешагии нутқи хаттӣ ва тарзи талаффузи адабии калимаҳо бунёд меёбад. Аз ин ҷост, ки дар процесси таълим мактаббачагон мушкилоти зиёдеро аз сар мегузаронанд, ки маълумтарини онҳоро ба таври зерин номбар кардан мумкин аст: а) ёд гирифтани талаффузи адабии калимаҳо; б) вобаста карда тавонистани талаффузи адабии калимаҳо бо усули навишти

онҳо; в) алоқаманд намудани талаффузи лаҳҷавии **калимаҳо** бо имло.

Унсурҳои лаҳҷавӣ мисли дигар ҳодисаҳои забонӣ дар истеъмоли хонандагон барвақт реша гирифта, дар як даври муайян торафт устувору мустаҳкам мегарданд. Аз ин рӯ, **бартараф** намудан ё худ иваз кардани онҳо бо муродифоти адабии қорест басо мушкил. Ин муддао танҳо дар сурате ҳосил хоҳад шуд, ки муаллим ва ҳам ҳуди хонанда як муддати маънид ба **рон рафти** онҳо кушиши бисёре ба қор баранд. Бояд қайд кард, ки мавҷудияти миқдори зиёди калимаю мафҳумҳои **подаркори лаҳҷавӣ** дар нутқи бачаҳо таълими забони адабиро мураккаб месозад. Чунки диалектизмҳо, аз як тараф, умуман, **ба рафти омӯзиши** масъалаҳои забони модарӣ таъсири манфӣ расонанд, аз тарафи дигар, дар инкишофи минбаъдаи малакаи даркнамоии бачаҳо ва таълими нормаҳои талаффузу навишти калимаҳо, фаҳмондани мавзӯҳои нави забон барои муаллим низ як навъ мушкилоти иловагӣ шуда мемонанд. Аз ин ҷиҳат, дар назди муаллим вазифаи дигар — пайдо намудани роҳу **усули махуси таълим** — роҳу усуле, ки дар рафти омӯзиши нормаҳои забони адабӣ **бартараф** намудани ғалатҳои лаҳҷавиро тақозо кунад, меистад. Воқеан, бо вучуди он ки бахшида ба ин масъала дар матбуоти даврӣ як қатор мақолаҳо ба **таъ** расидаанд ва дар онҳо роҳу равиши ислоҳи хатоҳои лаҳҷавии шогирдон то андозае нишон дода шудааст, бисёр муаллимон **мактаб алҳол** онҳоро ҳамчун дастури муҳими таълим **мавриди истифода** қарор намендиханд.

Воҳидҳои лаҳҷавӣ, ки дар ибтидо барои хонандагон **худ** нормаи муқаррарии муомилоту муоширати ҳаррӯза ҳисоб **мебанд**, дар **рафти омӯзиши** қоидаҳои забони адабӣ ба онҳо **монеа мешаванд**, сабаби суст ва нокифоя **фаҳмидани мавзӯҳои** ҷудогонаи забони адабӣ мегарданд. Лекин ҳангоми маънидодӣ сабабҳои қафомонию сустхонии хонандагон **мактаб аз фанни** забони модарӣ на ҳамеша ва на ҳама кас таъсири бемайлони ва пай дар пай лаҳҷаи ҳуди шогирдонро дар «пешрафти» **онҳо** ба ҳисоб мегирад. Ҳамин фактро ҳам ба назар намегиранд, **ки дар шакли дъст, кӯх, дъхтар** истеъмом шудани калимаҳои **даст, кӯх, духтар** дар нутқи хонандагони мактабҳои қисми ҷануби Тоҷикистон, ҳамчунин дар шакли **шиш, кӯаҳ, гира** ба қор **рафтани шаш, кӯх гирья** дар истеъмоли талабагонии самти шимолӣ **ҷумҳурӣ** ва ба ҳамин монанд дар шакли **нун, хуна, дуно, шуна** истифода шудани воҳидҳои луғавии **нон, хона, доно, шона** дар талаффузи мактаббачагонии ҳам қисми ҷанубӣ ва ҳам як қисми шимол (сарғаҳи Зарафшон)-и ҷумҳурӣ ҳодисаи хеле характернок буда, ҳатто ба нутқи хаттии онҳо сироят кардааст, ки ислоҳи он, фарз кардем, нисбат ба қоидаи яқоя ё аз ҳам ҷудо навиштани калимаҳои алоҳида (ин ҷо қолаби калимаҳои мураккаб дар назар дошта шудааст) қори чандон сахлу осон нест. Зеро, агар ҳодисаи боло ба чарағи талаффузи калима-

хо дар нутқ алоқаманд бошад, якчоя ё аз ҳамдигар чудо зикр кардани калимаҳо ба тафовути маъноии худӣ онҳо ва баъзе мавзӯҳои баҳси грамматика вобастагӣ дорад.

Ташаққули малакаи нутқи хаттию даҳонии шогирдон ғамхорӣ ва диққати махсус меҳосад. Ба таври қаноатбахш ва ба дараҷаи талаботи ҳозираи мактаб ба роҳ монда натавонистани қор оид ба инкишофи нутқи даҳонӣ ба ҷамъбасту натиҷаи машғулиятҳое, ки ба гузаронидани қорҳои хаттӣ бахшида мешаванд, таъсири манфӣ мерасонад. Дар байни ғалатҳои имловӣ, ки аз тарафи хонандагон содир мегарданд, он хатоҳое, ки маҳз бо таъсири лаҳҷаи шогирдон сар мезананд, мавқеи асосӣ доранд ва ноғуфта намонад, ки он хатоҳо ба туфайли нутқи даҳонӣ ба вучуд меоянд. Чунонки фактҳои номзади илми педагогика А. Мирзоматов собит менамоянд, дар давоми даҳ сол (солҳои 1976—1985) дар 6117 қори хаттии хонандагони райони Ашт 36541 ғалати имловӣ рӯй додааст, ки 37,2 фоизи онро ғалатҳои имловии лаҳҷавӣ ташкил медиҳанд. Ҳамчунин дар диктанти санҷише, ки дар синфҳои IV—VII мактаби миёнаи № 20 гузаронда шудааст, дар байни 529 ғалати имловии 95 нафар хонанда 199 ғалати шевагӣ роҳ ёфтааст, ки он ба ҳисоби миёна 38,2 фоизро дар бар мегирад¹. Ҳамин гуна хатоҳо дар қорҳои хаттии хонандагони мактабҳои дигар ноҳияҳои ҷумҳурӣ низ кам нестанд². Акнун мубориза барои барҳам задани ин хатоҳо бояд қатъӣ ва мутассил давом кунад. Вале мутаассифона дар ин бобат аз тарафи устодони мактаб як навъ саҳлангорӣ ва бепарвоӣ ба назар мерасад. Онҳо барои рафъи ғалатҳои навъи боло кам аҳамият медиҳанд ва ё аҳамият диҳанд ҳам, қори онҳо чандон ҷиддӣ ва бобарор нест.

Масъалаи дигаре, ки боиси таъшиши зиёд аст, кам диққат додани муаллимон ба нутқи шифоҳии шогирдон мебошад. Ин ҷо на танҳо ҳодисаи вайрон ё ғалат талаффуз кардани калима ва шакли қолабҳои забони адабӣ, балки истифодаи бемавриду бечои унсурҳои сирф лаҳҷавӣ дар истеъмоли бачаҳо низ дар назар дошта мешавад. Масалан, бисёр маврид мушоҳида мекунем, ки шогирдон ба ҷои калимаҳои шинаму суфтаи ба ҳам маълуми тоҷикии вайрон, бузғола, занбӯруғ, мулоим, мушикил кӯхна, кӯтоҳ, нағз ва амсоли инҳо вариантҳои лаҳҷавии онҳо — кълет, бича, хоч, фълх, қийин, чул, калта, нозин-ро ба қор мебаранд, ки инҳо меъёри забони адабӣ шуда наметавонанд. Албатта, ин чунин маънӣ надорад, ки лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ аллақай аҳамияти захиравии худро аз даст дода бошанд. Не, ин тавр нест ва ҳоло дар захираи луғавии лаҳҷаҳои маҳаллӣ «дурдонаҳо»-и зиёде маҳфузанд, ки имконияти ба за-

¹ Ниг.: А. Мирзоматов. Оид ба ғалатҳои имловии шевагӣ ва ғайришевагӣ дар қорҳои хаттии хонандагон.— Жур. Мактаби советӣ. № 5, 1987. сах. 19.

² Ниг.: И. Облокулов. Таълими забони тоҷикӣ дар муқоиса бо лаҳҷаи маҳал.— Жур. Мактаби советӣ, № 11, 1987, сах. 25—29.

бони адабӣ роҳ ёфтан доранд. Масалан, ба ин гурӯҳ **торчин** (меваи аз шохи дарахт чида), **тагчин** (меваи аз таги дарахт чида), **ғамбода** (як навъ бемориест, ки аз ғаму дарди зиёд дар шакли варами ҷудоғона дар рӯи дил пайдо мешавад), **ғамбемор** (он, кас, ки аз дарду ғами зиёд бистарӣ мешавад), **хуроба** (оби андак, ки аз ҷӯи калон барои нушидан таровиш меёбад) ва ба ин монанд боз як силсила калимаҳои дигарро аз лаҳҷаҳои ҷанубӣ ба забони адабӣ дохил намудан мумкин аст, ки онҳо дар забони адабӣ муодили мувофиқу муносиб надоранд. Фақат ҳамин гуна воҳидҳои солимро дар нутқи бачаҳо сара карда тавонистан лозим аст. Мурод аз ин нукта он аст, ки дар мактабҳои ҷумҳурӣ доир ба масъалаи кор бо луғат ва афзудани қобилияти луғатфаҳми талабаҳо мунтазам кор бурда намешавад.

Ба ҳисоб ғирiftани асосҳои нутқи лаҳҷавии хонандагон ҳангоми таълими забони адабӣ кори як гурӯҳи хурди мутахассисон бошад ҳам, коркарди ҳаматарафаи ин проблема, ба назари мо, на фақат барои ҳалли масъалаҳои илмии умуман соҳаи методика, балки барои амалӣ гардидани бисёр масъалаҳои назарии забоншиносӣ низ дар ҷумҳурӣ аҳамияти васеъ пайдо мекунад. Вале, маатаассуф, оид ба ин проблемаи муҳим, чи тавре ки қайд карда шуд, дар мо ғайр аз чанд мақолаи алоҳида, ки дар журнали «Мақтаби советӣ» нашр шудаанд, то ҳол ягон дастури мукаммалу муфассал, ки тамоми ҷузъиёти ин масъалаи муҳимро фаро гирад, ба майдони истифода намодааст.

Ҷунонки таҷриба нишон медиҳад, дар процесси таълими забони адабӣ зарур аст, ки имконияту хусусиятҳои муҳити нутқро, ки хонандагон дар он муҳит зиндагӣ ва амал мекунанд, ба ҳисоб ғирем. Маҳз дар асоси назардошти шароити имкониятҳои лаҳҷаҳои муҳити зист ғиреҳи бисёр ғалатҳои шифоҳиву хаттӣ хонандагони синфҳои болою поёнро во қардан мумкин аст. Вобаста ба шароити зиндагӣ ва муоширату муомилоти ҳаррӯза ҳоло дар нутқи хонандагон дар қатори шаклҳои муқаррарии адабии калимаҳои навъи **ман**, **қарин**, **ҷойник**, **набера**, **зимистон**, **юнучқа**, **зардолу** шаклҳои лаҳҷавии **ма**, **қалин**, **ҷойнак** (дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ), **нубера**, **зимистун**, **йурушқа**, **залдолу** (дар лаҳҷаҳои шимолӣ) низ фаровон ба кор мераванд. Ана ҳамин гуна камбудии забони шогирдонро танҳо дар муқоисаю муқобилаи шаклҳои адабии лаҳҷавӣ, фаҳмондани нормаҳои талаффузу навишти адабии калимаҳо, нишон додани роҳҳои ташаккули таърихӣ воҳидҳои луғавӣ ислоҳ даровардан муяссар мегардаду бас.

Ҷоҳо аз рӯи ғалатҳои, ки дар қорҳои хаттӣ (дар иншоҳои қабули мактабҳои олий) содир мешаванд, намояндаи ин ё он лаҳҷа будани соҳиби онҳо маълум мегардад. Масалан, агар иншо, ки дар он калимаҳои навъи **ғӯшт**, **дӯст**, **пӯст**, **ғӯш** дар шакли **гушт**, **дуст**, **пуст**, **гуш** навишта шуда бошанд, яқин со-

хиби он намояндаи лаҳҷаҳои ҷанубист. Ё худ коре, ки дар он калимаҳои **этироз**, **этибор** дар шакли **итироз**, **итибор** ва **ибораҳои навъи райси колхоз**, **китоби муаллим** дар шакли **колхоза райсаш**, **муаллима китобаш** зикр ёфта бошанд, маълум мешавад, ки нависандаи он намояндаи лаҳҷаҳои шимолит. Мавҷудияти хатоҳои навъи боло ва ба ин монанд камбудиву ноқисҳои дигар дар нутқи шогирдон водор месозанд, ки муаллим дар таълиму тадрис усулҳои нави корро ҷуста, дар амал татбиқ кунад. Чунин усулҳоеро, ки онҳо аз он методҳои муқарарии барои омӯзиши забони адабӣ дар муҳити ғайри лаҳҷа пешбинишуда ба кулли тафовут дошта бошанд. Яке аз ҳамин гуна навъҳои кор дарси индивидуалӣ бо ҳар як хонанда аст. Мувофиқи талабу тақозои ин метод ҳам синну сол ва ҳам хусусиятҳои психикии бачаҳо, моҳияту имкониятҳои лаҳҷае, ки шогирдон бо он сухан мекунанд, ба ҳисоб гирифта мешавад. Дар ҳақиқат, муаллим маҳз дар мавриди сӯҳбатҳои фардӣ, ҳангоми як-як сухан намудани бачаҳо, алоҳида-алоҳида иҷро кардани корҳои хаттӣ аз ҷониби онҳо бештар имконият меёбад, ки хатоҳои лаҳҷавии шогирдонро ислоҳ созад, ба ҳар яки онҳо дастури мувофиқ диҳад ва роҳҳои дурусти талаффузу навишти калима ва таркибу ибораҳои алоҳидаро талқин намояд. Лекин муаллимонӣ мо на ҳамеша таълими нормаҳои забони адабиро дар асоси қонуну қоидаҳои дохили лаҳҷаи худӣ шогирдон ба роҳ мекунанд. Ҳол он ки устодани мактабро лозим аст, пеш аз ҳама:

1). Табиати лаҳҷавии нутқи шогирдонро қиддӣ омӯзанд ва суботкорона онро қиёсан бо нормаҳои забони адабӣ (нормаҳои лексикӣ, грамматикӣ, услубӣ, орфоэпӣ) ба таври система тасҳех намояд.

2). Ба мақсади инкишоф ва такмил додани захираи луғавии шогирдон аз ҳисоби унсурҳои забони адабӣ доир ба мавзӯҳои лексика (дар муқоиса бо материали лаҳҷа) дарсҳои махсус ташкил намояд.

3). Барои танг кардану рафта-рафта аз нутқи бачаҳо баровардани шаклҳои грамматикӣ лаҳҷавӣ ва ба ҷои онҳо қабул кардани вариантҳои мувофиқу муносиби забони адабӣ оид ба грамматика дарсҳои махсус гузаронанд.

4). Ба мақсади ёд додани қоидаҳои имло дарсҳои иловагӣ ташкил кунанд, чунки миқдори зиёди ғалатҳои имловӣ (онҳое, ки бо таъсири лаҳҷа сар мезананд) ба хусусиятҳои нутқи лаҳҷавии хонандагон вобастаанд. Дигар ин ки, хатоҳои имловии лаҳҷавӣ аз рӯи муносибати сифатӣ як типӣ махсус ҳисоб меёбанд ва мумкин аст онҳо дар натиҷаи ин ё он қоидаи имлоро надониستاني мактаббачагон ба вуҷуд оянд.

5). Маълум аст, ки ғалатҳои лаҳҷавиро мураттибони китобҳои дарсӣ васонти таълим ва муаллифони асарҳои методӣ ба назари этибор намегиранд. Бинобар он, воҷиб аст, ки ҳангоми тафтиши корҳои хаттӣ муаллимон дар қатори ғалат-

ҳои услубӣ, грамматикӣ ва амсоли инҳо гуруҳбандии ғалатҳои лаҳҷавиро низ ба роҳ монда, дар мавриди таҳлил характери онҳоро ба шогирдон фаҳмонанд.

6). Азбаски лаҳҷаҳои маҳаллӣ ба нутқи шогирдонии мактаб таъсири ҳархела (дар бобати лексика, фонетика ва грамматика) мегузоранд, табиист, ки хатоҳои имловии онҳо низ моҳиятан якхела нестанд. Ин ҳодиса ҳам водор месозад, ки муаллим хатоҳои имловии шогирдонро вобаста ба моҳияташон гуруҳбандӣ карда, барои минбаъд такрор наёфтани онҳо чораҳои зарурӣ андешад.

7). Характери гуногун доштани он хатоҳои имлоӣ, ки аз таърифи хонандагон бо таъсири лаҳҷа ба вучуд меоянд, тақозо мекунад, ки муаллим барои рафъи онҳо методҳои нав ба нави корро пайдо намояд. Чунки он метод ва роҳи усулҳое, ки барои ислоҳи умуман хатоҳои имловӣ дар дарсҳои забон пешбинӣ шудаанд, дар барҳам задани хатоҳои лаҳҷавӣ чандон ғоидавара нестанд. Аз ин рӯ, дар заминаи методҳои қорӣ ба ҳама маълум ва дар асоси системаи муқаррарии он методҳои усулҳои тоза ба тозаии таълимро ёфта истифода кардани муаллим зарурат пайдо мекунад.

8). Вобаста ба шароити имкониятҳои гуногуни лаҳҷа ба қоидаҳои умумии имло — ҳам ба қоидаҳои маълуми навишт ва ҳам ба тавсияҳои тарзи истифодаи онҳо ислоҳ бояд даровард. Зеро истифодаи баъзе аз он қоидаҳо дар шароити муайяни паҳншудаи ин ё он лаҳҷа ё аҳамият пайдо намекунад, ё ин ки баръакс, ба пешрафти шогирдон дар бобати аз худ намудани нормаҳои имло ҳалал мерасонанд.

9). Ҳалли амалии проблемаи мазкур — баланд бардоштани дараҷаи саводи имловии шогирдонии мактаб ба баланд шудани савияи илмӣ ва сифати қори худӣ муаллим дар соҳаи имло зич алоқаманд аст.

10). Ҳамаи ин қайду дархостҳои боло ҳамон вақт амалӣ шуда метавонанд, ки худӣ муаллим паҳлуҳои назарии; а) ғалатҳои имловии лаҳҷавиро пурра дарк карда тавонад; б) ба муносибати дифференциалии проблемаи таълими қоидаҳои имло диққати махсус диҳад; в) принципҳои асосии педагогика ва дидактика (принципи шуурнокӣ, ба ҳисоб гирифтани хусусиятҳои синну сол ва ғайра)-ро ҳаматарафа риоя намояд.

ТАЪЛИМИ ОВОЗҲОИ САДОНОК ДАР МУҲИТИ ЛАҲҶА

Лаҳҷаҳои маҳаллӣ яке аз сарчашмаҳои бағоят муҳим ва пурсарвату пурбаракати забони адабӣ мебошанд. Забони адабӣ дар ҳар мавриди мусоид аз ҳисоби умдатарин ва суфтатарин «дурданаҳо»-и лаҳҷаҳои маҳаллӣ, ки аз лиҳози шакл ва ифодаи маъноӣ фасоҳати калом сареху қозибанд, таркиби

лугат, имкониятҳои савтиёт ва сохти грамматикӣ худро мукамал месозад.

Агар муаллим масъалаи робитаи ҳамешагӣ ва радду қабули воҳидҳои алоҳидаро дар забони адабию лаҳҷаҳои маҳаллӣ дуруст ба ҳисоб гирифта, таълими нормаҳои забони адабию вобаста ба савияи фаҳмишу дарки шогирдон ба роҳ монад, дарс бештар шавқовару пурмазмун гузашта, донишу малакаи хонандагон пурраю амиқ мегардад. Илова бар ин, захираи луғавии бачаҳо аз унсурҳои муғлақ ва маҳдуду нодаркори лаҳҷавӣ, ки лоқи қабули умум нестанд, тоза шуда, ҷои онҳоро воситаҳои солиму оммафаҳми забони адабӣ пур менамоянд. Вале, чи тавре ки таҷриба ва мушоҳидаи чандсола (ҳангоми имтиҳони қабул, дарс дар шӯъбаи тайёрӣ ва курси якуми донишқада) собит менамоянд, ин масъала дар процесси таълими забони модарӣ дар мактаб чандон ҷиддӣ ба эътибор гирифта намешавад. Аз ҳамин сабаб, шогирдон дар талаффузу навишти овозҳои алоҳида, ифодаи фикр, иборасозию ибораорӣ, ҷумласозию ҷумлабанди, ёфтани дар мавқеи худ истифода кардани воҳидҳои созгору шоистаи луғавӣ, кимақсади дарси забони адабӣ низ ҳамин аст, ба як қатор душворихо дучор меоянд. Барои он ки ҳамин гуна ҳолати нугувор рӯй надиҳад ва забони хонандагон равону дилчасп, буррою пурмазмун ва маданияти суҳанронии онҳо баланд бошад, ба муаллими забону адабиёт лозим аст, ки ба ин масъала диққати даркорӣ дода, аввал мавриди истеъмоли ҳар як овоз, калимаю мафҳум ва таркибу қолабҳои лаҳҷавиро дар истеъмоли бачаҳо аниқ созад, сипас таълими забони адабию алоқамандона ба қонуни қоидаҳои дохили лаҳҷаи худӣ онҳо ба роҳ монад. Ин тарзи кор имкон медиҳад, ки мактаббачагон: а) чандин қоидаи муҳиму зарури орфоэпия (талаффуз)-ю орфография (навишт)-ро аз худ кунанд; б) захираи луғавии худро ҳамачониба инкишоф диҳанд; в) ба як қатор масъалаҳои асосию нозуки грамматика саривақт ва дуруст шинос шаванд.

Дар нутқи хонандагон се навъи унсурҳои лаҳҷавӣ — фонетикӣ, лексикӣ ва грамматикӣ аз ҳама зиёд мушоҳида мешаванд. Лекин ба дараҷаи истифодаи ин се маводи забон ҷиддӣ диққат кунем, мебинем, ки дар гуфтугӯи ҳаррӯзаи бачаҳо унсурҳои фонетикӣ нисбатан зиёдтаранд. Инак, ин ҷо мо танҳо ба ҳамин масъала дахл карда, мухтасар оид ба истеъмоли шаклҳои лаҳҷавии баъзе садонокҳо дар нутқи хонандагон ва роҳҳои бартараф намудани онҳо сухан карданем, ки дар бобати таълими нормаҳои овозии забони адабӣ ба муаллимон каму беш ёрӣ хоҳад шуд.

Ҷи тавре ки маълум аст, дар забони адабии тоҷик шапш овози садонок (а, о, у, и, е, ё) вучуд дорад ва дар аксар лаҳҷаҳои забонамон низ миқдори садонокҳо ҳамин қадар мебошад, вале қатъи назар аз мувофиқати миқдор, садонокҳои як қатор лаҳҷаҳо сифатан аз забони адабӣ фарқ мекунад. Ин тафо-

вут, пеш аз ҳама, дар мавҷудияти овозҳои махсуси маҳаллӣ ва истеъмом намудани ин ё он садоҳои забони адабии дар шеваю лаҳҷаҳои алоҳида зоҳир мегардад. Масалан, дар лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ шаш овози садонок (а, о, у, и, е, ӯ) истеъмом меёбад, лекин муносибати онҳоро бо забони адабии қиёс намоем, маълум мешавад, ки на ҳама овозҳои лаҳҷаҳои ҷанубӣ меъёри забони адабии буда метавонанд. Аз ҷумла, дар лаҳҷаҳои мазкур овози махсуси пасизабони қатори дуум (дар транскрипция дар шакли ь қабул шудааст) ба қор меравад, ки он барои ду гурӯҳи қалони лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ — лаҳҷаҳои шимолию мобайнӣ (марказӣ) ва забони адабии бегона мебошад. Дигар ин ки, дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ садоҳои таърихии ӯ (вои мадҳул) умуман қор фармуда намешавад.

Овози пасизабони ь, ки дар шеваи ҷанубӣ ниҳоят серистеъмом буда, ҳама нуқтаҳои паҳншудаи лаҳҷаҳои ҳурду қалони онро фаро мегирад, асосан зимни ихтисоршавии фонемаи таърихан қӯтоҳи у ба вучуд омадааст. Ҳоло муоинаи мушоҳидаи материал нишон медиҳад, ки ба овози ь гузаштани садоҳои у дар ин шева ҳодисаи доимӣ ва ҳатто як навъ меъёри муқаррарист: гъл (гул), дъ (ду), дъхта (духтар), бълбъл (булбул), кърта (курта), бъз (буз) ва ғайра.

Воқеан, овози ь дар шеваи ҷанубӣ ғайр аз у дигар овозҳо, аз ҷумла овозҳои а, и, о, ӯ-ро низ дар ҳиҷоҳои кушод ва бастаи задодору беада иваз қарда метавонад, аммо ин ҳодиса то андозае хусусити аналогӣ дошта, баъдтар ба туфайли характери тағйирёбии пайдо қардани худӣ ь ба амал омадааст. Аз тарафи дигар, табдили садонокҳои а, и, о, ӯ ба ь ба шароити махсуси фонетикӣ вобаста буда, дар калимаҳои алоҳида вомехӯрад: дъст (даст), дърахт (дарахт), шъкаст (шикаст), бънӣ (бинӣ), дъмод (домод), кадъм (кадом), хърок (хӯрок), къх (кӯх). Сабаби чунин сурат гирифтани ҳодисаро муҳакқиқон ба сарчашмаҳои гуногуни таърихӣ алоқаманд медонанд, ки яке аз онҳо, ба назари мо, тарзи навишти алифбон арабии мебошад.

Муаллим дар рафти дарс ҳамин ҳодисаи таърихиро бо далелҳои мувофиқ ба бачаҳо фаҳмонад ва вобаста ба талаффузи худӣ онҳо таълими садонокҳои а, о, и, у, ӯ-ро ба роҳ монид, он гоҳ хонандагон, муҳтасар бошад ҳам, ба сайри таърихии ин овозҳо шинос мешаванд, аз ҷониби дигар, истифодаи дурусту бамавриди онҳоро ёд мегиранд.

Фонемаи ӯ, чунонки гуфтем, дар шеваи ҷанубӣ умуман қор фармуда намешавад ва дар ҳар шароити фонетикӣ овози у (у-и таърихан дароз) онро иваз мекунад: дуст (дӯст), гуш (гуш), духтан (дӯхтан), гушт (гӯшт). Худ ба худ савол ба миён меояд, ки таъсири ин ҳодисаи забонӣ ба нутқи мактаббачагон чӣ гуна аст? Далелҳо нишон медиҳанд, ки нутқи бачаҳои мактаб, ҳатто хонандагони синфҳои боло аз пироне, ки таълими устоду мактаб надидаанд, фарқ намекунад. Пас, сабаби чунин

шакл гирифтани воқеа дар чист? Ба назар мо, ин чанд сабаб дорад:

1). Сарварони оила, ки пеш аз ҳама, бояд ба ин манфиатдор бошанд ва ҳар як калимаро дар истеъмоли бача таҳти назорат гиранд, беаҳамияти зоҳир менамоянд ва ҳатто худи онҳо бо забони адаби гуфтугӯ намекунанд.

2). Қоркунони муассисаҳои томақтабӣ ба ташаққули нутқи бачаҳо, ки инкишофи нутқи бача ба коллектив алоқаи узвӣ дорад, бепарво мебошанд.

3). Дар синфҳои ибтидоӣ таълими забони модарӣ, чунонки вазъияти ҳозира талаб мекунад, ба дараҷаи баланд ба роҳ монда нашоудааст.

4). Дар нутқи баъзе аз муаллимон воҳидҳои нодаркори лаҳҷавӣ аз ҳад зиёд мушоҳида мешаванд.

5). Бисёр муаллимони соҳибтаҷриба ҳам моҳияти забони адаби ва лаҳҷаҳои маҳаллиро сарфаҳм намераванд ва ин ду ро бо ҳам омехта мекунанд.

6). Гоҳо муаллимони пешқадам ҳам дар ҷамъомад ва маҷлисҳои мактаб баромад карда, беэтиборона ба нормаҳои талаффузи забони адаби риоя намекунанд, ҳол он ки намунаи ибрат ва сазовори пайравӣ будани нутқи устодро барои шогирд хуб мефаҳманд.

Бинобар он, ба муаллим зарур аст, ки ба ин масъалаи муҳим диққати ҷиддӣ дода, пеш аз ҳама, бо ҳар роҳ ба ислоҳи худ бикӯшад, сипас таълими забони модариро чун забони давлатии ҷумҳури мувофиқи талаботи имрӯзаи оммаи мардум ва ҳукумати Тоҷикистон ба роҳ монанд, дар партави ин ба омӯзиши нозуқиҳои дақиқтарин боби забон — боби фонетика аҳамияти даркорӣ диҳад. Дар процесси таълими мавзӯҳои фасли фонетика, аз ҷумла дар талаффузи шогирдон воқеъ нашудани садоҳои \bar{u} , ба ҷои овозҳои алоҳида истеъмом ёфтани фонемаи \bar{r} -ро ба онҳо фаҳмонад, зеро мактаббачагон, ки дар муҳити лаҳҷа зиндагӣ мекунанд, истифодаи шакли лаҳҷавии овозҳо барои онҳо осонтару дурусттар менамояд ва ба ин нуқсонҳои забони худ сарфаҳм намераванд. Дар охир, таълими садонокҳои забони адабиरो пайваста ба тарзи таллаффузи бачаҳо давом диҳад. Вобаста ба ин бояд гуфт, ки таъсири унсурҳои фонетикӣ лаҳҷавӣ на танҳо дар нутқи шифохӣ, балки дар корҳои хаттӣ хонандагон ҳар лаҳза мушоҳида мегардад. Аз ин рӯ, хуб мешавад, ки шогирдон ғайр аз дафтарҳои муқаррарӣ, чунонки дар бахши аввал гуфта будем, боз дафтарҳои махсуси луғати лаҳҷавӣ дошта бошанд ва дар мавридҳои зарурӣ, алалхусус хангоми таълими овозҳои садонок, бо роҳбарии муаллим: а) калимаҳои нависад, ки дар таркибашон овози \bar{u} доранд: **рӯз, пӯст, кӯза, нӯшокӣ, зӯр, бӯр, занбӯр**; б) луғати калимаҳои тартиб диҳанд, ки дар онҳо овози \bar{r} садоҳои \bar{u} -ро иваз мекунад: **кӯх (кӯҳ), хӯрок (хӯрок), пӯшок (пӯшок), мӯхтарам (мӯхтарам)**; в) калимаҳои зикр кунанд, ки дар онҳо

фонемаи ʔ ба ҷои у, а, и, о истеъмом меёбад: **дъхтар** (духтар), **чъқър** (чуқур), **дърахт** (дарахт), **мън** (ман), **шъкоф** (шикоф), **бънӣ** (бинӣ), **кадъм** (кадом), **дъмод** (домод) ва ғайра. Ин усули қор аз ҷанд ҷихат аҳамият дорад: Аввалан, имконият медиҳад, ки мактаббачаҳо баробари дидан талаффузу навишти дурусти овози ӯ-ро дар калимаҳои алоҳида ёд гиранд. Баъдан, ба ҷои овозҳои у, а, и, о, ӯ истеъмом шудани ʔ-ро мефаҳманд ва минбаъд ба хато роҳ намедиханд, ҳамчунин малакаи лугатсозии лугатфаҳмӣ пайдо мекунанд.

Ҳодисаи дигаре, ки дар лаҳҷаҳои маҳаллӣ хеле паҳн шудааст, дар истеъмоли калимаҳои иқтибосии русӣ бемаврид қор фармуда шудани баъзе садонокҳо мебошад. Аз рӯи он материал, ки мо дар даст дорем, метавон гуфт, ки бечои истеъмом шудани овозҳои садонок дар лаҳҷаҳои забонамон ҳодисаҳои зерини фонетикиро ба вуҷуд овардааст:

1). Протеза (афзоиши садонок дар аввали калима): а) афзоиши и; **истанса** (станция), **истакон** (стакан), **истъруҷ** (сторож); б) афзоиши у: **устал** (стол), **усталов** (столовая); в) афзоиши ʔ (дар шеваи ҷанубӣ): **ъстул** (стул) **ъстадийон** (стадион), **ъспърафка** (справка).

2). Эпитеза (афзоиши садонок дар мобайн ва охири калима): а) афзоиши а дар охир: **банка** (банк), **танка** (танк), **усталба** (столб); б) афзоиши а дар мобайн: **каравут** (кравать); в) афзоиши и дар мобайн: **биргат** (бригадир); г) афзоиши ʔ дар мобайн (дар шеваи ҷанубӣ): **бърук** (брюки), **търактър** (трактор).

Дар омади гап, қайд кардан лозим аст, ки ҳодисаҳои мазкур на танҳо дар нутқи калонсолон, ҳамчунин дар истеъмоли ҷавонону мактаббачагон, қатъи назар аз мавқеи зист ва ҷои қору таҳсил (шаҳр, маркази район, посёлка, деҳа), мушоҳида мешаванд. Аз ин ҷихат, муаллимони забони модарӣ ва забони русии мактабро лозим меояд, ки барои рафъи ҳамаи ин нуқсонҳо якҷоя ҷанд тадбири судманд андешанд. Аз ҷумла:

а). Калимаҳоро, ки дар истеъмоли онҳо бачаҳо ба хато роҳ медиҳанд, бо шакли дурусташон ба дафтари лугат навишонанд: **тилфон** (телефон), **инҷинер** (инженер), **апараса** (операція).

б). Ҷой ва мавқеи задан калимаҳои русиро дар нутқи шоғирдон аниқ карда, талаффузи дурусти онҳоро қатъиян талаб намоянд, зеро вақте ки калимаҳои иқтибосӣ ба нормаи талаффузи лаҳҷа мутобиқ карда мешаванд, ҷои зади онҳо тағйир меёбад ва ин як навъ интерференцияи фонетикиро ба хотир меорад: **пушидá** (пóчта), **патинкá** (батýнка), **мълисá** (милиция).

в). Калимаҳоро аз ҷихати фонетикӣ таҳлил карда, аз ҷанд овоз (садоноку ҳамсадо) ва ҷанд ҳарф иборат будани онҳоро фаҳмонанд.

г). Бозиҳои ҳархелаи грамматикӣ ташкил намуда, ба ин васила кӯшиш ба кор баранд, ки бачаҳо дар талаффуз ва навишти калимаҳои навъи боло ғалат содир накунад.

д). Дар асбобҳои аёни ва чадвалҳои калимаҳоро навишта, талаффузи лаҳҷавӣ ва адабии онҳоро бо роҳи қиёс ба хонандагон нишон диҳанд.

е). Корҳои хаттӣ (бештар диктант)-ро аз ҳама зиёд дар асоси матнҳои гиранд, ки дар онҳо аз қабилҳои калимаҳои номбурда бештар бошанд.

Ҳамаи ин, дар навбати худ, ба он оварда мерасонад, ки мактаббачагон ба талаффузу навишти дурусти калимаҳо одат мекунад, тафовути ҷои задаро дар калимаҳои тоҷикию русӣ фаҳмида мегиранд, фарқияту умумияти овозу ҳарфро дар забон аз худ менамоянд. Вале, оё барои иҷрои ҳамаи ин корҳои мураккаб танҳо соати дарсии дар программаи таълимӣ пешбинишуда кифоя аст? Ба назари мо, не. Аз ин рӯ, муаллим метавонад барои раванқи кор бисёрро аз ин мавзӯҳоро дар дарсҳои иловагӣ, дар маҳфилҳои фанӣ зимни супоришҳои алоҳида, ташкили корҳои мустақилонаи хонандагон, мунтазам ба роҳ мондани баромади бачаҳо дар линейка ва дигар ҷамъомадҳои мактаб, таълифи мақолаҷаҳо дар варақаи деворӣ ва ғайра ҳал намояд. Ба ин муносибат, ҷунонки қайд шуд, ҳар сари вақт баровардани варақаи махсус таҳти унвони «Сухан» ва дар он бо қувваи худӣ шогирдон дарҷ намудани калимаю мафҳум ва таркибу қолабҳои шоистаи лаҳҷавӣ, мазаммат ва танқиди унсурҳои нодаркору бечо дар сухани баъзе хонандагон, барои муқоиса муқобили якдигар сабт намудани шакли дуруст ва ғалати калимаҳо (сӯзон — сузон, пухт — пухт, чашм — чъшм, пишак — пъшък, марғзор — мағзор, самолёт — самалул) кӯшиши хубест барои беҳдошт ва пешрафти савияи забондонии забонфаҳмии мактабиён. Аз тарафи дигар, ин яквоситаи муфиди минбаъд ҷалб намудани бачаҳо ба қори газета низ мебошад. Бояд муаллим ба ҳисоб гирад, ки қори бо варақаи деворӣ ҳосияти аҷиб дорад: хонандагон навиштан ва буридани ҳарфҳо, кашидани расмҳои ҳархела, тарзи оро додани газетаро аз худ мекунад, ба қори мустақилонаи ҳамешагӣ одат менамоянд, иншои хабару мақолаҷаҳоро ёд мегиранд, муҳимаш, дар онҳо малакаи беҳато навиштан пайдо мешавад.

Албатта, иҷрои ҷунин корҳои пурзаҳмат меҳнати зиёд металабад ва ҳамон омӯзгор дар ин роҳ ба муваффақият ноил шуда метавонад, ки нисбат ба худ серталаб ва дар ҳаққи шогирдон ғамхор бошад, нисбат ба тақдирӣ миллату забони адабии миллӣ бепарвой зоҳир накунад.

ИСЛОҲИ ХАТОҲОИ ЛАҲҶАВИИ ХОНАНДАГОН ҲАНГОМИ ТАЪЛИМИ ОВОЗҲОИ ҲАМСАДО

Далелҳое, ки дар давоми чанд сол аз хонандагони деҳот ва дар муддати таҷрибаомӯзии солҳон охир аз мактаббачагони шаҳр ба даст овардем, собит менамоянд, ки вазъи таълими забони адабӣ дар ҳама ҷо ва дар ҳама мактабҳо, ба он дараҷае ки сазовори талаби бозсозии ҷомеа бошад, ба роҳ монда нашудааст. Аз ҳамин сабаб, шогирдон дар дарки мафҳуми бисёре калимаҳо, талаффузу навишти овозҳои нутқ, мувофиқи қоида сохтани оддитарин қолабҳои ҷумлаҳою ибораҳо ба душворӣ дучор меоянд. Ин ҳодиса чанд сабаб дорад, ки яке аз сабабҳои маъмули он, ба назари мо, тафовут нагузоштани баъзе устодони мактаб дар байни ду шохаи забони милли — забони адабӣ ва лаҳҷаҳои маҳаллӣ дар раванди таълим мебошад. Вақте ки муаллим фарқҳои маъмулу нозуки забони адабиро дар ҳама бобат аз лаҳҷаҳои маҳаллӣ намефаҳмонад ва таълими қоидаҳои забони адабиро дар муқоисаю муқобила ба қонунҳои фонетикӣ ва лексикӣю грамматикӣю лаҳҷаи шогирдон ба роҳ намемонад, дар тасаввурни мактабҷаҳи лаҳҷаи худӣ ӯ аз забони адабӣ суфтаву равонтар менамояд.

Таъсири унсурҳои лаҳҷавӣ ҳам дар нутқи хонандагони шаҳр ва ҳам дар истеъмоли мактаббачагони деҳот ба мушоҳида мерасад. Вале муқоисаи мавод нишон медиҳад, ки ин ҳодиса дар гуфтору навишти шогирдони маҳалҳо зиёдтар мебошад. Ин табиист, зеро бачагони деҳот, аз як тараф, дар муҳити лаҳҷа камол ёбанд, аз тарафи дигар, ба тарзи мубодилаи адабӣ хеле кам ва ин ҳам бошад, танҳо дар процесси дарс дучор меоянду бас. Ҳамаи ин водор месозад, ки муаллим — омузгори забонӣ адабӣ дар ҳар мавриди ҷудогона (дар дарс ва берун аз дарс) роҳу усули мувофиқу муносибро дар таълим интихоб карда, шогирдонро ба аз худ кардани нормаҳои талаффузу навишти забони адабӣ одат қунонад, тафовут ва бартарии забони адабиро аз лаҳҷаҳои маҳаллӣ фаҳмонад, ҳамчунин мавқеи забони адабиро дар зиндагӣ — дар камолоти маънавии шахс талқин намояд.

Хатоҳое, ки бо таъсири лаҳҷа сар мезананд, дар истеъмоли мактаббачаҳо ба якҷанд гуруҳ ҷудо мешаванд, ки маъмултарини онҳо ғалатҳои фонетикӣ, фонетикӣ — морфологӣ, морфологӣ, синтаксисӣ, лексикӣ ва амсоли инҳо мебошанд. Лекин таъсири ҳамаи ин нуқсонҳои забонӣ ба нутқи хонандагон як хел сурат намегирад, яъне имконияти яке дар ин бобат афзунтар, дигаре то андозае камтар ва сеюму чорум аз ин ҳам сусттар мебошад. Агар аз ҳамин ҷиҳат ба ин масъала диққат кунем, мебинем, ки хатоҳое, ки зимни истифодаи овозҳои нутқ ба вучуд меоянд, дар талаффузу навишти хонандаҳо бештар аст. Аз ин рӯ, мо қарор додем, ки дар ин бахши кор танҳо дар ҳамин хусус, аниқтараш оид ба камбудии орфографию орфо-

эрни бачаҳо, ки вобаста ба истеъмоли ҳамсадоҳо пайдо мегарданд, мухтасар таваккуф намоем.

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик бисту панҷ овози ҳамсадо истеъмол меёбад ва дар аксар лаҳҷаҳои забонамон низ миқдори ҳамсадоҳо ба ҳамин андоза аст, ки ба ин восита умумияти генетикӣ (хешӣ, авлодӣ)-и забони адабию лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ дар боби фонетика таъмин мегардад. Аммо ин умумияту ягонагии онҳо на ҳамеша риоя мешавад. Ба ин маънӣ, баъзан дар байни ҳамсадоҳои забони адабию лаҳҷаҳои маҳаллӣ ба ин ё он дараҷа тафовут дида мешавад ва бояд бигӯем, ки ин тафовути онҳо бештар характери сифатӣ дорад, ки инро дар истеъмоли ҳамсадоҳои ҳалқии **ع** (**айн**) ва **خ** (**ҳои хуттӣ**) дар лаҳҷаҳои алоҳида, бечо ва бемаврид ба қор рафтани овозҳои ҷудогона, қиёсан бо забони адабӣ бештар будани ҳодисаҳои фонетикӣ дар нутқи аҳоли ва амсоли инҳо дидан мумкин аст. Дар истеъмол ва муомилоту муоширати мардуми аксар ноҳияҳои ҷумҳурӣ (самти ҷанубӣ, ҷануби шарқӣ, сарғахи Зарафшон) овозҳои **ع** ва **خ** хеле зиёд мушоҳида мешаванд ва ин ҳодиса асосан дар калимаҳои иқтибосии арабӣ рӯй медиҳад: хозир — ҳозир, хисов — ҳисоб, субх — субҳ, **ع** умр — умр, **ع** ат — ҷамоат ва ғайра.

Ҳодисаи дигар, ки дар лаҳҷаҳои маҳаллӣ хеле паҳн гаштааст ва дар ғуфтори ҳамешагии аҳоли муттасил ба мушоҳида мерасад, якдигарро иваз кардани ҳамсадоҳо дар процесси нутқ мебошад. Вале агар чуқуртар зехн монем, маълум мешавад, ки ҳодисаи мазкур ба ҳама овозҳои ҳамсадо баробар дахл дошта наметавонад. Дар ин бобат он ҳамсадоҳое «фаъолтар» мебошанд, ки аз ҷиҳати артикуляция ва ҷои баромад бо ҳам як андоза қаробатдоранд. Инак, ҳамсадоҳои зерин бар ивази якдигар меоянд: **в-б**: совун — собун, арова — ароба, кавов — кабоб; **п-б**: чупча — чӯбча, иптидо — ибтидо; **х-қ**: тахлид — тақлид, тахсим — тақсим, махсуд — мақсуд; **м-н**: амбор — анбор, замбур — занбӯр, душамбе — душанбе; **л-р**: девол — девор, солол — солор, масрул — масрур; **ғ-қ**: тағдир — тақдир, тоғат — тоқат, иғбол — иқбол.

Чунонки мебинем, иваз шудани як овоз бо овози дигар дар лаҳҷаҳои маҳаллӣ ҳодисаи бардавом ва ҳамешагӣ мебошад ва хонандагон ҳамчун намояндаи лаҳҷа табиист, ки аз таъсири ин ҳодисаи маъмул дар қанор буда наметавонанд. Бинобар он, агар муаллим эҳтиёт нашавад ва шогирдонро ба истеъмоли дурусти калимаҳои навъи боло саривақт раҳнамун насозад, он гоҳ мумкин аст, дар талаффузу навишти хонандагон ғалатҳои хеле зиёд роҳ ёбад. Барои пешгирӣ ва рафъи ҳамин гуна камбудиҳо месозад, ки муаллим қорҳои зеринро ба анҷом расонад:

1). Ҷадвал сохта, аввал шакли шевагӣ ва дар муқобили он шакли адабии калимаҳоро нависад: лағчидан // лъхшидан — лағ-

жидан, алаф — ϵ алаф, қаст — қасд, тастик — тасдик, бад — бад, шуштан // шиштан — шустан. Ин усули кор имкониёт ме-
дихад, ки мактаббачаҳо баробари дидан талаффузу нависти
дурусти овозҳоро дар таркиби калимаҳо ёд гиранд.

2). Бо бачаҳо дар асоси луғат кор барад. Дар ин бобат аз
«Луғати имлои забони адабии тоҷик» (мураттиб — Я. И. Ка-
лонтаров), «Фарҳанги забони тоҷикӣ» (ибрат аз ду ҷилд),
«Луғати мухтасари синонимҳои забони тоҷикӣ» (мураттиб —
М. Муҳаммадиев) истифода кардан мумкин аст. Талабагон аз
ин луғатномаҳо метавонанд шакли адабии калимаҳоеро, ки дар
лаҳҷаи онҳо ба тағйироти фонетикӣ дучор меоянд, пайдо на-
моянд ва ба дафтари худ нависанд.

3). Бештар кори хаттӣ гирад, чунки як воситаи муҳими ис-
лоҳи ғалатҳои шогирдон гирифтани диктант, нақли хаттӣ, ин-
шо ва дар охири кор нишон додани нуқсонҳои содиршуда ме-
бошад.

4). Ба таври фардӣ бо шогирдон кор барад. Ин амали хайр-
ро дар дарсҳои иловагӣ бо онҳое, ки қобилияти дарккуниашон
сусттар инкишоф ёфтааст, ташкил кардан лозим, зеро вақте
ки омӯзгор хонандагонро ба гуруҳҳо — аълоҳон, миёнаҳон ва
сустхон ҷудо карда, таълимиро вобаста ба дараҷаи дарку фаҳ-
ми онҳо ба роҳ мемунад, аз як тараф, кори худӣ муаллим осон
мегардад, аз ҷониби дигар, масъулияти бача афзуда, кӯшиш
мекунад, ки ба аълоҳонҳо баробар, ё ҳеч набошад, наздик
шавад.

Ҳодисаи якдигарро иваз кардани ҳамсадоҳо на танҳо дар
калимаҳои тоҷикӣ, ҳатто дар унсӯҳои иқтибосии русӣ-интер-
националӣ низ мушоҳида мешавад: пошта — почта, шапка — шап-
ка, калхос — колхоз, афтобус — автобус.

Ҳамчунин дар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ ҳамсадоҳои **ц** ва **щ**
дар калимаҳои русӣ дар ҳама вазъияти фонетикӣ бо овозҳои
с ва **ш** иваз мешаванд: сех — цех, сиркул — циркул, семент //
симент — цемент, борш — борщ, эшък — ящик. Дарвоқеъ, ин
ҳолат барои тағйир ёфтани ҷои зада дар калимаҳои иқтибосӣ
низ мусоидат мекунад. Ҳамаи ин ҳодисаҳо, дар навбати худ,
ба нутқи мактабӣ нақши муайян мегузоранд. Аз ин рӯ, барои
ислоҳи нуқсонҳои омӯзгор мебошад чунин чораҳо андешад:

1). Машқҳои гузаронад, ки онҳо ба бачаҳо барои дар хо-
тир мустақкам нигоҳ доштани шакли дурусти калимаҳо имко-
ният диҳанд.

2). Калимаҳоеро, ки ба норми талаффузи лаҳҷа мутобиқ
шудаанд, бо шакли адабиашон ба дафтари луғати хонандагон
нависонад ва талаб кунад, ки бачаҳо дар як вақти муайян
шакли адабии он калимаҳоеро аз худ намоянд.

3). Барои кори хаттӣ матнҳоеро интихоб намоянд, ки бача-
ҳо дар истеъмоли нависти ин ё он ҳамсадои таркиби калима-
ҳои матн ба ғалат роҳ медиханд.

4). Мусоҳиба ташкил дода, аз шогирдон қасдан калима-

хосро пурсад, ки дар талаффузи овозҳои таркиби онҳо хато содир мекунанд.

5). Дар мавриди бемавқеъ гузоштани зада дар калимаҳои иқтибосӣ — хоҳ дар дарс бошад ва хоҳ берун аз дарс хонандагонро ислоҳ намояд.

Ташкили чунин тарзи таълим имкон медиҳад, ки шогирдон ба истифодаи дурусти овозҳо одат кунанд, ҷои задаро дар калимаҳои иқтибосии русӣ фаҳманд ва ба ин восита ба тафовути забони тоҷикию забони русӣ доир ба мавқеи зада сарфаҳм раванд ва дар охир малакаи забондонии забонфаҳмӣ пайдо намоянд.

Аз ҳодисаҳои фонетикӣ, ки дар заминаи овозҳои ҳамсадо сар мезананд, дар лаҳҷаҳои маҳаллӣ **афтидан** (элизия), **афзоиш** ва **ҷойивазкунӣ** (метатеза)-и овозҳо ҳам ҳодисаи хеле тарққикарда мебошад. Албатта, ин сабаб дорад ва ба назари мо, сабаб аз ҳама пеш дар он аст, ки ҳодисаҳои фонетикӣ хоҳ дар заминаи овозҳои садонок ба амал оянд, хоҳ дар асоси ҳамсадоҳо, бештар моҳияти гуфтугӯӣ доранд ва аз лаҳҷаҳои маҳаллӣ шуруъ мешаванд: а) афтидани ҳамсадоҳо: **бо** — боз, **чормағ** — чормағз, тана — таъна, **ман** — манъ; б) афзоиши ҳамсадоҳо: **сум** — сумб, **тарбуз** — тарбуск; в) ҷойивазкунии ҳамсадоҳо: **авҳол** — аҳвол, **дайро** — даръё, **дуйно** — дунъё ва ғайра.

Азбаски ин ҳодисот дар давоми асрҳо дар нутқи аҳолии маҳаллӣ реша давонда, аз он ба нутқи насли ҷавон сироят кардааст ва дар истеъмоли ҳаррӯзаи онҳо зиёд ба қор мераванд, бартараф сохтани ин камбудӣҳо ба муаллим, аз як ҷиҳат, душворӣ меорад, аз ҷониби дигар, вақти зиёде лозим аст, то ки барои ба бачаҳо фаҳмондани муқоиса намудани вариантҳои дурусту нодурусти калимаҳои имконият пайдо шавад. Ҳаминро ба ҳисоб гирифта, муаллим таълими овозҳои ҳамсадо ва зимни он ҳодисаҳои фонетикиро дар забон вобаста ба қонуну қоидаҳои маъмули лаҳҷаи худӣ бачаҳо ба роҳ монанд, аз ҷанҷи ҷиҳат аҳамиятнок аст: Аввалам, ба он муваффақ мешавад, ки шогирдонаш усули муқоиса — муқоисаи талаффузи лаҳҷавӣ ва адабии овозхоро ёд мегиранд ва бо ин роҳ нормаҳои орфографияи забони адабиро аз худ мекунанд; Баъдан худӣ хонандагон барои дар байни забони адабӣ ва лаҳҷаҳои маҳаллӣ фарқ гузоштан дар бобати истеъмоли ҳамсадоҳо қобилият пайдо менамоянд ва ба ин васила ба моҳияти забони адабӣ лаҳҷаҳои маҳаллӣ сарфаҳм мераванд; Дар охир, мустиқлияти бачаҳо меафзояд ва онҳо барои ҳар як ҳодисаи фонетикӣ, ки дар лаҳҷаи ин гуна далелҳо фаровонанд, метавонанд, эҷодқорона мисолҳои мувофиқ биёранд.

Дар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ ҳодисаҳои **ассимиляция** (ибтидо — иптидо)-ю **диссимиляция** (ачдо — аждо), **бечаранг** талаффуз шудани ҳамсадоҳои чарангдор дар мобайни охири калима (б-п, в-ф, з-с), нисбат ба забони адабӣ кам истеъмоли ёфтани овози **ж** ва амсоли инҳо бисёр аст. Аз ин ҷиҳат, омӯзгор

вазифадор аст, ки дар процесси дарс ва берун аз дарс — дар ҷамъомадҳо, сӯхбатҳои фардӣ, маҳфилҳо ва ғайра нутқи шо-гирдонро зеро назорати қатъӣ гирифта, барои рафъи камбудии онҳо чунин тадбирҳоро истифода барад:

1). Ғалатҳои типии лаҳҷавиро дар нутқи бачаҳо муайян созад ва онҳоро моҳиятан ба гуруҳҳо ҷудо намуда, барои ис-лоҳашон роҳи усули муфиди таълими ҷустуҷу кунад. Яке аз ҳамин гуна усулҳои мувофиқ ташкили қори мустақилона — на-виштани қорҳои хаттӣ, лавҳачаҳо барои варақаи деворӣ, маъ-рӯзаҷаҳо барои маҳфил, баромадҳо дар маҷлисҳои синф, ҷамъ-омадҳо барои хонандагон мебошад. Муаллим, ки ба ҳамаи ин сарварӣ мекунад, метавонад хатои шогирдашро ҳам дар нутқи шифоҳӣ ва ҳам дар нутқи хаттӣ ӯ ислоҳ намояд.

2). Ба хонандагон супориш диҳад, ки **лағҷидан//лӯҳшидан, респон, содик, асо, пага** барин калимаҳоеро, ки дар лаҳҷаҳои онҳо ҳамин тавр талаффуз меёбанд, дар дафтар ба шакли адабӣ баргардонанд: **лағҷидан, ресмон, содик, асо, пагоҳ**. Ин як оми-ли хуби ба бачаҳо фаҳмондани нормаҳои муқаррарии орфо-эпия ва орфографияи овозҳои ҳамсадо дар рафти таълими за-бони модарӣ дар мактаб мебошад.

3). Ягон лавҳа ё ҳикоячаро тавсия карда, аз бачаҳо баланд хондан ва нақли пурраи мазмуни онро талаб намояд. Зеро бисёр хатоҳои шогирдон ҳангоми сӯхбат ва хондану нақли мустақилонаи мазмуни ин ё он матн зоҳир мегардад. Дар ин маърид муаллим диққати аҳли синфро ба бачае, ки мазмуни матнро ҳикоя карда истодааст, равона сохта, мефармояд, ки калимаҳои ғалат талаффузкардаи ӯро ба дафтар зикр кунанд ва дар охир бо иштироки хонандагон хатоҳои содиршуда му-ҳокима ва ислоҳ кардад мешаванд. Дар ҳақиқат, вақте ки ба-чаро бо ёрии муаллим рафикаш ислоҳ мекунад (агар рафи-қаш аълоҳон бошад), хатояшро дар рӯи мегӯяд, таъсири он хеле зиёд аст ва ӯ минбаъд кӯшиш менамояд, ки дар фаҳму дарки ҳар як масъала аз ҳамсинфон қафо намонад.

4). Аз воситаҳои техникӣ, аз ҷумла аз магнитофон, истифода карда, тавассути он намунаи нутқи адабию ба шогирдон шунавонад. Аҳамияти магнитофон боз дар он аст, ки муаллим бо ёрии он метавонад ҳар як овоз, ҳарф, ҳичо ва дигар унсурҳои фонетикиро, ки ҳадафи дарс дар рафти таълими овозҳои нутқ қарор мегиранд, гаштаю баргашта ба бачаҳо шунавонад ва дар ҷояш таҳлил кунад. Ҳамаи ин ба он бурда мерасонад, ки шогирдон мустақилона ва беғалат навиштани қори хаттӣ, тартиб додани луғат, озод ва ба тарзи адабӣ баён намудани фикрро ёд мегиранд, дар онҳо малакаи навиштани лавҳа, ҳи-қояча, мақола, маърӯза ва ғайра пайдо мешавад. Илова бар ин, ба дарки масъалаҳои назарии забони модарӣ рафта-рафта одат мекунад.

Ба ин тариқа, бо мактаббачагон оид ба ташаккули нор-маҳои орфоэпӣ ва орфографияи забони адабӣ дар асоси муқо-сисаи

материали лаҳча мунтазам кор бурдан, аз як тараф, барои барҳам додани хатоҳои лаҳҷавӣ дар нутқи шофоҳиву хаттии бачаҳо аҳамият дошта бошад, аз тарафи дигар, барои инкишофи тадриҷии савияи забонфаҳмӣ ва дараҷаи саводнокии онҳо низ муҳим аст.

ИСТИФОДАИ ЛЕКСИКАИ ЛАҲҶАҶОИ МАҲАЛЛИ ДАР ТАЪЛИМИ ЗАБОНИ АДАБИ

Таркиби луғавии лаҳҷаҳои маҳаллии забони тоҷикӣ ниҳоят бой ва гуногунранг аст. Ин боигарию гуногунрангӣ, пеш аз ҳама, дар мавҷудият ва нуфузи зиёди қабатҳои мухталифи лексикӣ он зоҳир мегардад. Инак, яке аз ҳамин гуна қабатҳои басо муҳим ва пурсарвату серсоҳаи ҳар як лаҳҷаю шеvaro калимаю мафҳумҳои бо ном «хоси шева ё лаҳҷа» ташкил медеҳанд.

Калимаю мафҳумҳои шевагӣ аз ҷиҳати мутобиқату муносибати худ ба категорияҳои нутқи гуногунанд ва як гурӯҳи калони онҳо аз калимаҳои феълӣ иборат мебошад.

Феълҳои шевагӣ, ки мо ин ҷо ба ҳамин масъала дахл карданем, тамоми тарафҳои зиндагии мардумро фаро гирифта, дар нутқи шифоҳиву хаттии хонандагони деҳот нисбатан зиёд реша давондаанд. Албатта, ин сабаб дорад. Аввалан, феълҳо аз ҳар ҷиҳат — ҳам аз ҷиҳати таркиби лугату ифодаи маъноҳои иловагӣ ва ҳам аз лиҳози шаклу воситаҳои грамматикӣ дар лаҳҷаҳои маҳаллӣ ниҳоят таракқиёфтаанд, баъдан, маврид ва имконияту зарурияти истифодаи калимаҳои феълӣ нисбат ба дигар гурӯҳҳои мавзӯӣ (тематикӣ) дар истеъмоли ворисони ҳар як шеваю лаҳҷа зиёдтар аст.

Аксарияти кулли диалектизмҳои феъл, чунонки гуфта шуд, дорои маънӣ ва тобишҳои бисёрӣ маъноӣ мебошанд, аз ҷониби дигар, муносибати синонимӣю омонимӣ ва антонимӣю вариантнокӣ дар доираи феълҳои хоси лаҳҷа бештар ба амал меояд, ки ҳамаи ин ба табиати пурҷило ва манбаъҳои пайдоишу афзоиши худӣ феълҳо вобастагӣ дорад. Дар воқеъ, омилҳои асосии зухурот ва таракқиёту тақомулотӣ феълҳои шевагиро аз рӯи муоинаю мушоҳидаи маводи чамъшуда, ки дар даст дорем, мухтасар ба таври зерин нишон додан мумкин аст:

1). Аз ҳисоби унсурҳои архаистӣ, ё худ феълҳои ба даврони пешини забон дахлдор, ки дар забони адабии ҳозира истеъмол намеёбанд, ба вучуд меоянд.

2). Дар натиҷаи маъноҳои пурра ё тобишҳои иловагии маъноӣ гирифтани феълҳои умумиточикӣ дар маҳалҳои алоҳида пайдо мегарданд.

3). Дар заминаи тағйироти чуқури фонетикӣ шаклҳои умумиточикӣ дар лаҳҷа зухур меёбанд.

4). Бо роҳи аз решаҳои умумистеъмоли сохта шудани қо-

лабҳои нав, ки аз ҷиҳати шаклу мазмун маҳсули худи лаҳча-анд, сар мезананд.

5). Бевосита дар асоси луғати худи лаҳча ба амал меоянд.

Инак, барои он ки хусусиятҳои нисбатан поэзуку паҳлуҳои мухталифи диалектизмҳои феъл то ҳадди имкон равшан гарданд, зарур аст, ки баъзе аз гурӯҳҳои болоро ба таври алоҳида аз назар гузаронем:

1. Диалектизмҳои, ки ба муносибати дар лаҳча маҳфуз мондани унсурҳои архаистӣ — феълҳои давраҳои пешини таракқиёти забон, аниқтараш, давраи забони адабиёти классикӣ, ба зуҳур омадаанд. Агар ба таърихи ташаккули таҳаввули ҷамеаи калимаҳои феълӣ ин ё он лаҳҷаю шева ҷиддӣ ва диққат назар кунем, мебинем, ки бештари онҳо як вақт хоҳиёти умумиистеъмоли доштаанд ва дар марҳилаҳои гуногуни инкишофи забонамон ҳамчун унсурҳои феълӣ нутқ дар таълифоти саромадони адабиёт ва санъату маданияти халқ фаровон истифода шудаанд, вале бо гардиши давр ва гузариши айём имрӯз аз истеъмоли умум баромада, ба сифати моли хоси як лаҳҷа ё як шева ҷо-ҷо дар маҳалҳои ҷудогона боқӣ мондаанду бас.

Мебояд ба ҳисоб гирифт, ки калимаҳои хоҳ «худӣ» (асли тоҷикӣ) бошанд, хоҳ «беғона» (иқтибосӣ) ва қиёсан бо забони адабӣ ё архаистӣ бошанд ва ё нав, ҳамин ки аз истеъмоли умум баромада, дар доираи луғати ин ё он лаҳҷаю шева маҳдуд монанд, вобаста ба нормаҳои овозӣ ва лексикӣ грамматикӣ дохили худи ҳамон лаҳҷаю шева ҳолатҳои гуногун — ё тағйироти фонетикӣ ва ё маъноӣ, баъзан ҳам тағйироти фонетикӣ ҳам маъноӣ (албатта, на ҳамаи он) — ро аз сар мегузаронанд. Ҳамин вазъият дар феълҳои гурӯҳи мазкур низ мушоҳида мешавад. Аз ин рӯ, онҳоро ба чор қисм гурӯҳбандӣ кардан лозим аст:

а). Феълҳои, ки бетағйироту шаклу маъноӣ боқӣ мондаанд: **йористан** ҷуръат кардан, тавонистан: **кебидан** — рамидан, ҳаросидан (Панҷакент); **чалидан** — барор гирифтан, мувофиқ омадан, муваффақият пайдо кардан; **чак дохтан** — асоснок кардан, банд кардан (Қаротегин).

б). Феълҳои, ки ба тағйироти овозӣ гирифтор шудаанд: **тарънҷидан** (танҷидан) — бо банд ё тасма саҳт кашида бастани ягон ҷиз, аз қабилӣ ҳезум, тои пахта ва амсоли инҳо; **кърӯҷидан** (карӯҷидан) — бонг ва фаръеди мурғи хонагӣ пеш ва пас аз тухм кардан (Қаротегин); **чакқидан** (чаҳидан) — ситса кардан; **койидан** (коҳидан) — нуқс пайдо кардан (Панҷакент). Ҷунонки далелҳои тасдиқ мекунанд, ҳодисаи тағйироти овозӣ на танҳо ба феълҳои аз ҷиҳати соҳт содда (мисолан дар боло), балки ба феълҳои таркибӣ, алаҳхусус таркибии номӣ, ки ҷузъи номии онҳо исм аст, низ тааллуқ дорад. Дар ин маврид тағйирот танҳо дар ҷузъи номӣ ба амал меояд. Масалан: **нъшор кардан** (нишхур/нушхор кардан) — кавша кардан,

сур кардан (сур кардан) — рондан, леш кардан.

Воқеан, дар баъзе калимаҳои гуруҳи мазкур ҳодисаи сермаъноӣ мушоҳида мешавад. Чунончи, феъли **търънчидан** ғайр аз мафҳуми боло дар ифодаи «ба касе фишор овардан, мавқеи касеро таъғ кардан, азоб додан» низ ба қор меравад, ки ин маънӣ дар заминаи маҷоз сар мезанад. Лағжиши маъно дар феъли **нъхшор кардан** ҳам ба назар мерасад. Маънои дуҷуми он — «мунтазам чунбидани даҳон, аз чумла хондани сақич», маҷозан зимни ҳазлу шӯҳӣ дар мавридҳои ҷудогона танҳо нисбати одамони ба худ наздик қор фармуда мешавад. Чи тавре ки маълум мегардад, маъноҳои баъдинаи ҳар ду феъл ҳам дар асоси маънои аввалии онҳо пайдо шудаанд, ки умумияти маъноҳо ҳанӯз гусаста нашудааст.

Бояд гуфт, ки сермаъноии феъл дар забон ҳодисаи табиист. Носирҷон Маъсумӣ қайд мекунад, ки «Доираи маъноҳои феъл нисбат ба ҳама ҳиссаҳои нутқ васеътар, дараҷаи амалиётнокӣ ва таъсиррасонии он бештар аст. Бинобар ин, вай дар сухан бисеъртар активӣ, характерноқӣ ва ҷонноқӣ бахшида, дар фаҳми кас оид ба ҳодиса тасаввуроту таассуроти пурра пайдо мекунонад»¹ Дар ҳақиқат, ҳамин хел аст ва ҳатто як омили зуҳуроти маъноҳои иловагӣ дар феълҳо — хоҳ лаҳҷавӣ бошанд, хоҳ умумиточикӣ низ ба истеъмоли васеи онҳо дар нутқ, имконияти фаровонии эмоционалии онҳо дар муҳовараи ҳамешагин ворисони ҳар як забон вобаста мебошад.

в). Феълҳои, ки аз ҷиҳати маънӣ тағйир ёфтаанд. Барои намуна воҳидҳои луғавии **чамидан**, **чахидан** ва **чағидан**-ро аз назар мегузаронем. Феъли **чамидан** дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» (ҷ. 2, сах. 521) ба маънои «бо ноз хиромидан, бо тафохур ва истиғно роҳ рафтан» оварда шудааст, вале дар шеваи ҷанубӣ (лаҳҷаи Қаротегин) ҳоло дар ифодаи маънои «нохост тоб хӯрдани пой, ба як тараф гаштани пой, маҷозан пешпой хӯрдан, лангидан» истеъмоли меёбад. Ба ҳамин монанд, феълҳои **чахидан** ва **чағидан**, ки дар «Фарҳанг...» (ҷ. 2, сах. 530, 777) ба маънои «ситаза кардан» ва «саъю кӯшиш кардан, дам задан» шарҳ дода шудаанд, дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ мафҳуми «талос кардан» ва «кафидан, роғ пайдо кардани ҳар гуна асбоби рӯзгор»-ро доранд. Вале, чунончи дида мешавад, маъноҳои баъдина (шевагӣ)-и калимаҳои боло дар заминаи ҳамон маънои нахустини худ онҳо сар задаанд ва то ҳол дар байни ин ду маънӣ як навъ алоқаи семантикии устувор нигоҳ дошта шудааст.

г). Феълҳои, ки ҳам шакл ва ҳам маънои нав (шаклу маънои маҳаллӣ) гирифтаанд. Ҳамчун, **шакидан** ва **ғечидан**. Аз ин ду воҳиди забонӣ **шакидан** дар лаҳҷа (Панҷакент) маънои «бо каф саҳт моллиш додан, омехта кардани чизе, кофтан»-ро ифода мекунад. Дар адабиёти классикӣ шакли **жакидан** ба

¹ Н. Маъсумӣ. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. Сталин-обод, 1959, сах. 101.

гап задан, ҳаракат кардан» дучор омад:
мафҳуми «ғур-ғур кардан, зери лаб аз рӯи қаҳру ғазаб бо худ

Ҳама раҳ зи доно ҳаме лаб макид,

Фуруд омад аз аспу чанде жакид.

Фирдависӣ

ва ба назари мо, бунъёди шакидан ба ҳамин асос ёфтааст. Инро то андозае қаробат доштани шаклу маънии ҳар ду калима тақвият медиҳад. Мисли ҳамин, гечидан дар лаҳҷаҳои маҳаллӣ мафҳуми «лағжидан»-ро дорад. Дар «Фарҳанг...» калимаи ғажидан дар ифодаи маънои «хазидан, гавак кашидан» зикр ёфтааст:

Ғар ту бошӣ рост в-ар бошӣ ту каж,

Пештар мегаж, бад-ӯ вопас магаж!

Румӣ

ва гумон меравад, ки гечидан-у ғажидан ҳамрешаанд. Ҳатто ба муносибати шаклу маънои онҳо диққат кунем, ба ҳар ҳол, як дараҷа алоқамандие ҳис карда мешавад.

Ҳамаи ин тақозо мекунад, ки аз ибтидои таҳсил ҳар як хонанда дафтари махсуси луғат дошта бошад ва дар он дафтар фарқияту умумияти маъно — маъноҳои лаҳҷавию адабӣ, маъноҳои иловагӣю маҷозии ҳамин гуна калимаҳоро дар асоси дастури муаллим ва шарҳу баёни луғатҳо навишта гирад. Ғайр аз ин, шогирдон бо супоришу дархости муаллим бояд саҳифаи дафтарро ба тариқи нақша ба ду қисм ҷудо карда, дар як тараф шаклу маънии адабӣ ва дар тарафи дигар шаклу маънии шевагии калимаҳоро ҷой диҳанд.

Масалан, ин тавр:

1. Феълҳое, ки аз забони адабӣ шаклан тафовут доранд.

шакли адабӣ	шакли лаҳҷавӣ	маъно
танҷидан карочидан	търънҷидан кърочидан	сахт кашида бастан фаръёди мурғи хонагӣ
нишхур//нушхор кардан коҳидан	нъхшор кардан койидан	каваша кардан нуқс пайдо кардан

2. Феълҳое, ки аз забони адабӣ маънан фарқ мекунанд.

калима	маънои адабӣ	маънои лаҳҷавӣ
чамидан чаҳидан	бо ноз хиромидан снтеза кардан	ногоҳ тоб хурдани пой талови ва ҳаракат кардан
чағидан	кушиш кардан, дам за- дан	кафидан, роғ пайдо кардани ягон асбоби рузгор

Ба ин восита мактаббачагон: а) шаклу маънии адабии калимаҳоро дар ёд мегиранд; б) худ мустақилона ҳамин гуна воҳидҳои луғавиро аз асарҳои классикони адабиёт ва «Фарҳанги забони тоҷикӣ» кофта меёбанд; в) ба давоми забони адабиёти классикӣ будани забони адабии ҳозираи тоҷик бовар ҳосил менамоянд; г) бартарӣ ва моҳияти шаклу маънии адабии калимаҳоро дар гуфтор ва навишт сарфаҳм мераванд.

Барои он ки ҳисси пурсучӯ ва кунҷковӣ дар бачаҳо боло гирад ва завқи онҳо доир ба чустану ёфтан ва лугат сохтани чунин навъи унсурҳои луғавии шонистаю сазовор дар лаҳҷа афзояд, омӯзгор имкон дорад, ки аз эҷодиёти классикони адабиёт намунаҳо оварда, ба маводи лаҳҷаи худӣ шоғирдон муқоиса кунад. Дар ин маврид муаллим метавонад намунаҳоро дар шакли асбоби аёнӣ тайёр намуда, ба зерӣ калимаҳои ба ҳадаф гирифташуда хат кашад:

Меҳр мафган бар ин сарои сипанҷ,
Қ-ин ҷаҳон — покбозиву найранҷ.
Неки ӯро фасона дор ва шуд,
Бади ӯро камарт саҳт **битанҷ**.

Рӯдакӣ

Ақнун зи балои бухли ту даҳ сол аст,
То **нишхури шир** мекунад фарзандат.

Анварӣ

Ноиби гул чун туй, сокии мул ҳам ту бош,
Чон ба ҷамона бидех, дар ҷамани чон **бичам**.

Ҳоқонӣ

2. Диалектизмҳое, ки дар натиҷаи маънии дигар (маънии лаҳҷавӣ) пайдо кардани феълҳои умумитоҷикӣ шакл мегиранд. Ин феълҳо вобаста ба ифода ва таносуби маъно якхела шуда наметавонанд, аз ин рӯ, онҳоро, дар навбати худ, ба ду гурӯҳ ҷудо намудан лозим аст:

а). Феълҳое, ки ба маънии сирф лаҳҷавӣ истеъмом меёбанд. Калимаҳои мазкур ду шакл — ҳам шакли содда ва ҳам шакли таркибӣ доранд. Дар бобати шакли таркибӣ пайдо намудани онҳо мавқеи ёридиҳандаи **кардан** калон аст: **рамидан** — аз дард обрав шудани чашм; **қайд кардан** — қай кардан; **зарб кардан** — сарзаниш кардан, танбеҳ додан (Қаротегин).

б). Феълҳое, ки дар онҳо ду мафҳум — мафҳуми адабӣ ва ҳам мафҳуми лаҳҷавӣ ба назар мерасад: **партофтан** — қай кардан; **рост кардан** — бунъёд кардан; **сохтан** — таваллуд кардан, зодан (Қаротегин). Маънии шевагии баъзе аз ин калимаҳо ду ва ҳатто аз ин ҳам зиёдтар мешавад, бинобар он, онҳоро ба гурӯҳи феълҳои сермаъноӣ ҳосил лаҳҷа нисбат додан шояд ғалат набошад. Чунончи: **задан** — хӯрдан, чизеро ба ки-

са андохтан, аз баландӣ ё шохи дарахт афтидан; **паридан** — частан, сахт давидан, фавтидан.

Дарвоқеъ, агар доираю дараҷаи истеъмоли феълҳои гурӯҳи охирро дар лаҳҷа ба ҳисоб гирем, дар ин бобат тафовут ба назар намерасад, аммо агар гап дар хусуси муносибати байни маъноҳо — маънои адабию лаҳҷавии онҳо равад, дар он сурат ҳамавақт байни маъноҳо муносибати баробару якҷола дида намешавад. Ба ин маънӣ, баъзан мебинед, ки маънои шиддӣ афзалият пайдо карда, маънои лаҳҷавиро дар истеъмоли аҳолӣ маҳдуд месозад, вале дар мавриди дигар, баръакс. Масалан, агар дар феълҳои задан ва партофтан мафҳуми адабӣ баланд ва устувор бошад, дар феълҳои сохтан ва русти кардан аксар маънои маҳаллӣ маънои адабии калимаҳоро таъин карда, аз фаҳми намоёндагони лаҳҷа қариб дур месозад.

3. Диалектизмҳои, ки бевосита дар заминаи лугати худӣ лаҳҷа сар задаанд. Қисми зиёди феълҳои ин гурӯҳ хусусияти номӣ доранд ва аз ҳиссаҳои номии нутқ — бештар исму сифат, тавассути суффиксҳои -ид ва -ан сохта мешаванд: сӯмбидан (сумбидан) — сум задан, маҷозан лағаткӯб кардан; лънҷидан (лунҷидан) — хоидан, хоида фуру бурдан; лъмбидан (лумбидан) — задан, касеро бисёр куфтан; фъридан (фуридан) — партофтан, чизро бо қаҳр ҳаво додан (Қаротегин) ва ғайра.

Муқоиса ва муоинаи материал нишон медиҳад, ки чунин навъҳои гуногуни диалектизмҳои феъл на танҳо дар шеваи ҷанубӣ ва ё лаҳҷаҳои алоҳидаи он, балки дар дигар лаҳҷаҳои шеваҳои забонамон низ мавҷуданд. Аз ҷумла, ғурондан (Ленинобод) — партофтан; айналӣ кардан (Самарқанд) — гардиш кардан; тевтан (Ванч) — сарсарӣ гаштан; хофида гирифтан (Дарвоз) — бағал қушода дошта гирифтан; лувидан//лув кардан (Дарвоз) — фаръёд кардан; сурча кардан (Маҷтоҳ) — гайбат кардан ва амсоли инҳо аз ҳамон қабиланд. Ана ҳамин далел, андаке бошад ҳам, боиси як навъ фарқияти лексикаи лаҳҷаҳои маҳаллию забони адабии ҳозира мегардад, ки ин хоҳу ноҳӯ ба захираи луғавӣ, дараҷаи азҳудкунӣ, равонии суфтагии нутқи шифоҳӣ ва хаттии мактабиён бетаъсир намонад. Бинобар он, рафъи ҳама гуна камбудию нуқсонҳоро, дар ин маврид, дар истифодаи мунтазам ва васеи дафтарҳои луғат дар дарс дида ба мақсад мувофиқ аст. Зеро қор бо дафтарии луғат имконият медиҳад, ки шогирдон: а) он воҳидҳои луғавиро, ки шакли талаффузи маҳаллӣ доранд, бо аслами муқоиса кунанд: чъмбидан — чунбидан; шънундан — шинундан, лъхшидан — лағжидан; б) синоними адабии феълҳоро, ки дар лаҳҷаи онҳо бо шаклҳои дигар ифода мешаванд, нависанд: рамидан — хусидан; қайд кардан — зикр кардан, навиштан; ғуррондан — партофтан, ҳаво додан; в) лугати феълҳоро, ки асоси пайдоишашон материали худӣ лаҳҷа аст, тартиб диҳанд: чъкидан (чикидан) — зерӣ по кардан, маҷозан касеро фишор овардан; сопидан//соп-соп кардан — даст кофтан даст-даст

кардан; лувидан — фаръед кардан, чеғ задан; г) феълхоеро, ки ба ду маъни — ҳам маънии адабӣ ва ҳам маънии лаҳҷавӣ истеъмоли мсеъбанд, нишоқи диҳанд: **ҳандидан** — маҷозан мазок кардан; **хърундан** (хӯрондан) — маҷозан задан, куфтан; **раҳ кардан** — чой додан; д) феълхоро аз рӯи семантика (муносибатанон ба инсон, ҳайвонот, паррандагон ва ғайра) гуруҳбандӣ намоянд: **хондан**, **навиштан** (ҳоси инсон), **чаридан**, **кавшакардан** (нисбат ба ҳайвонот), **кароҷидан**, **хоқлутак кардан** (мансуб ба паррандагон).

Дар натиҷаи ин ҳама хонандагон **рафта-рафта**: а) қобилияти луғатсозию луғатфаҳмӣ пайдо мекунад; б) маъноӣ адабии феълҳои лаҳҷавиро азхуд менамоянд; в) тарзи талаффузи адабии феълхоро ёд мегиранд; г) ба сарчашмаҳои пайдоиши маъноҳои иловагии феълҳо ва вобаста ба ин ба моҳияти сермаъноии калимаҳо дар забон сарфаҳм мераванд; д) маъноӣ адабии феълҳои қабилӣ **қайд кардан** ва **зарб кардан**-ро аз ёд мекунад; е) ба гуруҳбандии калимаҳо аз рӯи семантика малака ҳосил менамоянд.

Аммо иҷрон босифати ҳамаи ин корҳо танҳо дар давоми дарс амалест дастнарасу аз имкон берун. Зеро омӯзиш ва таълими луғат, алалхусус луғати феъл, ки калонтарин мавзӯи фанни забон дар мактаб ба ҳисоб меравад, кори як-ду ва ҳақто панҷ-шашсоата набуда, балки он як процесси нисбатан дуру дароз ва батаанӣ муназзамро талаб мекунад.

Барои он ки дар ин роҳ пай дар пай муваффақият ва бурди муносиб ба даст ояд, бояд муаллим, пеш аз ҳама, тасмим гирад, ки бештар ҳуди хонандагонро ба мустақиллона кор кардану эҷодкорона амал намудан раҳнамун созад. Мустақилияти бачаҳо, қобилияти фикркунию фикрронӣ ва донишу малакаи эҷодии онҳо ҳамоно вақт меафзояд, ки дар маҳфилҳои фанӣ, дар баровардани варақаҳои деворӣ синф ва умуман мактаб, дар конференцияҳои хонандагони таълимгоҳи худ ва район, ки баҳшида ба ин ё он чашм ва рӯзҳои таърихӣ баргузор мегардад, ғайралола иштирок намуда, бо мақолаю маърузаҳои ҷолибу ҷозиб баромад кунанд. Бинобар он, ташкил намудану дуруст ва мувофиқи матлаб ба амал мондани кори маҳфил ба номи «Ҳар сухан ҷоеву ҳар нуқта мақома дорад», «Сухан санҷида гуянд» ва амсоли инҳо дар мактаб ва дар он бо маърузаҳои гуногун баромад намудани хонандагони синфҳои боло бо иштироки муттафиқонаи аҳли коллективи коргоҳ дараҷаи фаҳмиш, қобилияти фикркунӣ ва мустақилияти шогирдонро дар бобати дарки масоили мухталифи забони модарӣ боз ҳам зиёд мекунад. Лекин ҳаминро бояд ба ҳисоб гирифт, ки мавзӯи баромадҳо аз муҳити ҳуди бачаҳо, воқеаю ҳодисоти атрофи зисти онҳо дур набошад. Тахминан чунин мавзӯҳо пешниҳод кардан мумкин аст: «Истеъмоли суффикси **-ак** дар феълҳои (лаҳҷаҳои Қаротегин, Чуст, Панҷакент) ва тобишҳои маъноӣ он (рафтак, рафсак, рафсаг)», «Фарқи префикси **би-** дар феъл-

ҳои шевағӣ (лаҳҷаҳои чанубӣ) аз забони адлби, «Феълди сермаъно ва заминаи пайдоиши маъноҳои илониғии онҳо», «Феълҳои, ки дар лаҳҷа маънои дигар доранд», «Муносибати синонимӣ ва омонимӣ дар феълҳо».

Ба ин восита хонандагон, аз як тараф, ба масъалаҳои назариявии боби феъл то як андоза чуқур шинос шаванд, аз тарафи дигар, дар асоси як маънӣ сар задану инкишоф ёфтани маъноҳои иловагии як калимаро дарк мекунад ва дар онҳо завқи мустақилона фикр кардану фикр рондан ба вуҷуд меояд. Ҳамаи ин имконият танҳо дар натиҷаи тамкину бурдборӣ ва меҳнату заҳмати зиёди муаллим, муносибати ғамхоронаи ӯ ба таҳассуси худ ва шогирдон амалӣ мегардад.

РОҶҶОИ БАРТАРАФ НАМУДАНИ ДИАЛЕКТИЗМҶОИ ЛЕКСИҚИ АЗ ИСТЕЪМОЛИ ХОНАНДАГОН

Лаҳҷаҳои маҳаллӣ доираи нисбатан маҳдуди интишор дошта бошанд ҳам, асоси забони адабӣ ба ҳисоб мераванд ва то вақте ки имконияти захиравии худро нигоҳ дошта метавонанд, забони адабӣ таркиби луғавию сохти грамматикӣ худро аз ҳисоби онҳо такмил медиҳад. Лекин забони адабӣ на ҳамеша ва на ҳама унсурҳои лаҳҷавиро қабул мекунад. Ба ин маънӣ, ба забони адабӣ, пеш аз ҳама, он калима ва шаклу таркибҳои роҳ меёбанд, ки дар забони адабӣ муродифоти мувофику муносиб надоранд, ё худ дошта бошанд ҳам, аз ҷиҳати ифодаи маъною тобишҳои иловагӣ нисбат ба муодили адабии худ баландтар меистанд. Вале бо таассуф бояд қайд кард, ки ин масъалаи муҳим на ҳамавақт ба ҳисоб гирифта мешавад. Аз рӯи таҷриба медонем, ки дар нутқи хонандагон — бештар шогирдони деҳот, калимаҳои нодаркори шевағӣ ниҳоят бисёр ранд. Аз ҳамин сабаб, тарзи баёни фикр ва ҷумласозию ҷумлабандии онҳо дар бисёр маврид берафт ва мубҳаму гушҳарош мебарояд. Бино бар он, ба муаллим ҳамчун омӯзгори забони адабӣ лозим меояд, ки ба ин масъала диққати ҷидди дода, дар навбати аввал, ҷой ва мавқеи калимаҳои лаҳҷавиро дар истеъмоли шогирдон муайян созад, пас аз ин, таълими забони адабию дар алоқамандӣ бо қонуно қоидаҳои дохили лаҳҷаи худ хонандагон ба роҳ монад, то ки ба ин восита пешрафт ва инкишофи захираи луғавии талабагон рафта-рафта таъмин гардад.

Чӣ тавре ки маълум аст, дар нутқи хонандагон навъҳои гуногуни истеъмоли диалектизмҳо мушоҳида мешаванд, ки яке аз онҳо диалектизмҳои лексикӣ ба ҳисоб мераванд. Диалектизмҳои лексикӣ аз қабиле он унсурҳои мебошанд, ки дар истеъмоли хонандагон зиёдтар реша давондаанд. Албатта, ин сабаб дорад. Аввалан, онҳо як андоза моҳияти этнографи доранд ва тамоми аҷносу ашъёи муҳити зисти бачаҳоро фаро ме-

гиранд. Баъдан, вобаста ба пайдоишу афзоиши ашъеи нав ва воқеаҳои гуногуни зиндагӣ диалектизмҳои лексикӣ қиёсан ба дигар ҳодисаҳои забонӣ (ҳодисаҳои грамматикӣю фонетикӣ) зиёдтар ба зуҳур меоянд, ки ин хоҳ-нохоҳ ба нутқи шогирдони мактаб бетаъсир намонанд.

Диалектизмҳои лексикӣ, дар навбати худ, ду хел мешаванд:

а) диалектизмҳои лексикии пурра; б) диалектизмҳои лексикии нопурра.

Диалектизмҳои лексикии пурра чунин воҳидҳои луғавӣ мебошанд, ки дар доираи як ё гуруҳи лаҳҷаҳои ҳамтӣ (як шева) амаҷ карда, дар забони адабӣ ва лаҳҷаҳои дигари ҳамгуруҳ (шеваи дигар) муродифҳои мувофиқ пайдо мекунанд. Ин навъаи диалектизмҳо манбаъҳои зиёди пайдоиш доранд, ки ба назари мо, маъмултаринашон инҳоянд:

1). Унсурҳои архаистӣ (калимаҳои реликтӣ ва ё бо ном «классикӣ»): **манкуб** — манфур, лаънатӣ, **пунк** — саргини бузу гӯсфанд, **кочӣ** — атолае, ки аз ҳувории сафед ё худ орд ва ширу раған бо шакар мепазанд, **бедимоғ** — ранҷида, ғамгин, **фара** — қувва, дармон, **торак** — фарқи сар, **ҷавгут** (ҷағбут) — паҳну парешон, печида, бесару нӯг, **лаҳта** (лаҳт) — лаҳза, фурсат, **тос** — ташт, лағанд, **фърча** (фурча) — фурсат (шеваи чанубӣ), **зов** — гузаргоҳи танги байни кӯҳҳо, **гаргин** — чиркин, ифлос, **йористан** — чуръат қардан, **ангез** — майл, қасд, **зоч** — навзод, лода — содда, **гӯл**, **куба** — путк, **алағда** — хашмигин (Панҷакент).

2). Унсурҳои бевосита дар заминаи материали худӣ лаҳҷа ба вучуд меоянд: **кълела** (килела) — чормағзи норасид ва аз пӯшташ ҷудонашуда, **пинча** — пӯсти дони зироат, **молек** // **мелок** — ҷӯби қач, ки дар он ҳар гуна асбоби рӯзгорро мевезанд, **съпидан** (сипидан) — гурехта ғайб задан, **ҷавқунбарот** — шамоли саҳти барфолуд (Қаротегин), **калта** — кӯтоҳ, **ҷӯл** — кӯҳна, **сурхак** — олуболу, **зарҷума** — сабзӣ, **усул** — рақс (Панҷакент).

Диалектизмҳои лексикии нопурра калимаҳоеанд, ки шаклан (аз ҷиҳати таркиби овозӣ) моли забони адабӣ намонанд ҳам, вобаста ба ифодаи маъно ба лаҳҷаҳои муайян дахл доранд. Ин гуруҳи диалектизмҳо ё дар натиҷаи тасодуфан бо унсурҳои забони адабӣ монандӣ пайдо қардани калимаҳои ҳосил лаҳҷа ба вучуд меоянд, ё худ як қисм воҳидҳои забони адабӣ зимни талаботи қонунҳои дохили худӣ лаҳҷаҳои маҳаллӣ дар он ё он мавзӯ маъноӣ дигар мегиранд. Масалан, калимаю таркибҳои **чора**, **чакалак**, **кунда**, **хандақ**, **сарҳад**, **диёр**, **белак**, **ҳайкал**, **танбеҳ** қардан (Қаротегин), **пушт** (ҳардурӣ), **ранг** (Ғорон), **фақир** (Ўротеппа) аз ҳамон қабиланд, ки дар лаҳҷаҳои забонамон дар ифодаи маъно «занбӯрӯғ», «тӯдаи барраю бузғола», «авлоду аждод», «иҳотаи атрофи ҳавлӣ ё боғ», «ҷои сояру», «намоён, наздик», «шонаи даст», «тӯмори

калони «ундашакл», «килтичо ва зорию тавилло кирдин», «болон», «бузи куҳӣ», «сатил» ба кор мераванд.

Маҳз ана ҳамин қабатҳои гуногуни лексикӣ дар **байди лаҳчаҳои маҳаллӣ** ва забони адабӣ як навъ фарқиат ба миён меорад, ки ин хоҳу нохоҳ ба нутки мактаббачагон таъсир меорад. Бартараф намудани диалектизмҳои лексикӣ аз нутки хонандагон тақозо мекунад, ки муаллим аз ҳама гуна роҳу усули таълим, махсусан усулҳое, ки ҳангоми омӯзиши луғат ба кор мераванд, истифода намояд: маънои луғавии калимаҳоро шарҳ диҳад, фарқияту умумияти онҳоро дар матн ва берун аз матн маънидод кунад, кӯшиш ба кор барад, ки бар ивази унсурҳои лаҳчавӣ дар захираи луғавии бачаҳо ҳар чӣ бештар вариантҳои адабӣ ҷой гиранд. Барои ин зарур аст, ки хонандагон, пеш аз ҳама, дафтарҳои махсуси қайд дошта бошанд ва дар дарсҳои луғат бо роҳбарии муаллим: а) луғати калимаҳои лаҳчавиро тартиб диҳанд: **мӯл** — бисъёр, **фаровон** (Ленинобод), **некӣ** — набошад, вагарна, **хафол** — гор, **кадур** — орддон (Панҷакент), **допа** — оби зардолуқоқ, (Мастҷох), **жак** — якрав (Ванҷ), **повуч** — моқу (ҳардурӣ), **мандафа** — фартут (Китоб), **сангчил** — ғарами санг, **рузан** — дудкаш, **рузохър** (рузохӯр) — собот, **чъхт** (чухт) — рост, **чъкидан** (чуқидан) — зери покардан, **къчидан** (кучидан) — бо як дам нӯшидан (Қаротегин); б) маънии адабии калимаҳоеро, ки дар лаҳчаи онҳо дигар ҳел фаҳмида мешаванд, нависанд: **чора** — сарват, боигарӣ (чизу чора), **хандақ** — заминкан, **ҳайкал** — муҷассама, **рамидан** — тарсидан, **байт** — ду мисраи як ғазал (бо мисолаш), **пушт** — қисми пасини бадани одами, **фақир** — қашшоқ, камбағал, **ранг** — намуди зоҳирии ҳар чиз; в) калима ва таркибу ҷумлаҳоеро, ки дар талаффуз ба тағйироти чуқури овозӣ гирифта мешаванд, бо шакли адабиашон муқоиса кунанд: **сипорд** — испор (Бадахшон), **нозин** — нозанин (Панҷакент), **ҳассо** — асо (ҳардурӣ), **сабда** — сада (Китоб), **ҳақов** — уқоб, **бича** — бузича, **бузғола**, **зухун** — забон, **кътиф** — китф, **ала** — албатта, **чум** — чӣ медонам (шеваи ҷанубӣ) ва ғайра.

Ҳамаи ин имкон меदिҳад, ки хонандагон ба маънои адабии калимаҳои лаҳчавӣ шинос шаванд, ба тарзи талаффузи адабии калимаҳо одат кунанд, малакаи луғатсозӣ пайдо намоинд ва дар охир маънои адабии **чора**, **байт**, **хандақ**, **ҳайкал**, **ранг**, **фақир** барин калимаҳоро азхуд созанд.

Аммо ин ҷо саволе ба миён меояд, ки дар истеъмоли калимаҳои бо ном «классикӣ» чӣ бояд кард? Дар ҳақиқат, калимаҳое, ки як вақт моҳияти умумистеъмоли доштанд ва дар забони адабиёти классикӣ фаровон ба кор мерафтанд, аз қабилҳои **сук** (сук) — хоракҳои хӯшаи ҷаву гандум, **пича** — мун мӣйда-бофтаи чаккаи занҳо, **бӯна** (буна) — хонавода, аҳли оила, **бора** — теппа, **баландӣ** (лаҳчаҳои ҷанубӣ), **мадоро** — созини, муросо, **дохул** — хӯса, **лода** — содда, **гӯл** (лаҳчаи Панҷакент) ни амсоли инҳо, дар лаҳчаҳои маҳаллӣ аз ҳад зиёданд ва дар ай-

ни ҳол, бетағйироти маъно истифода мешаванд. Ба назари мо, дар қор фармудани ҷунин калимаҳо ҳаргиз худдорӣ қардан лозим нест. Зеро аз истеъмоли калимаҳои навъи мазкур нутқи шоғирдон зарар намебинад, баръакс захираи луғавии онҳо тақмил меёбад ва аз як тараф, ба сайри таърихӣ калимаҳо қаму беш шинос шаванд, аз тарафи дигар, ба муносибати забони адабию лаҳҷаҳои маҳаллӣ ва лаҳҷаҳои маҳаллию забони адабиёти классикӣ сарфаҳм мераванд. Лекин барои он ки ба хонандагон дар забони адабиёти классикӣ вучуд доштани ҳамин гурӯҳ калимаҳо маълум шавад ва онҳо ба ин қомилан бовар ҳосил намоянд, ба муаллим лозим аст, ки аз эҷодиёти классикони адабиёти тоҷик порчаҳои гуногунро интихобан намуна орад. Барои мисол чанд баъзе пешкаш менамоем:

О нахӯрад шир ҳафт моҳ ба тамомӣ,
Аз сари урдубихишт то бунӣ обон.

Рӯдакӣ

Ҷудоми душманони ту аз тири новакӣ,
Ҷонанди сӯки хӯшаи ҷав бод ожада.

Шокири Бухороӣ

На ки ҳар зан дағову лода бувад,
Шери нар ҳасту шери мода бувад.

Авҳадӣ

Эи Қобул кӣ бо Сом ёрад чаҳид?
Кӣ хоҳад ҳаме захми гурзаи чашид?

Фирдавсӣ

Ҷунин тарзи қор рағбати хонандагонро бедор мекунад ва онҳо қунҷқовона ба асарҳои классикони адабиёт даст зада, аз онҳо калимаҳои маҳали худро ҷустуҷӯ мекунанд, ки ба ин воҳита талабагон ба як қатор асарҳои классикон низ шинос мешаванд. Вале танҳо ба воҳитаи дафтарҳои луғати шевагӣ ва дар процесси дарс ҳал намудани ҷунин як масъалаи муҳим қори осон нест. Барои он ки дар ин бобат ба муваффақият ноил гардем, ҳуди бачаҳоро бештар ба қор ҷалб қардан лозим аст. Бояд гуфт, ки ибтидои муҳоқимаронии мустақилонаи хонандагон аз маҳфилҳо оғоз меёбад, аз ин рӯ, ташкил намудани маҳфили «Забоншиноси ҷавон» дар мактаб ва дар он доир ба мавзӯҳои гуногун баромад қардани бачаҳо роҳи дурусти нест қардани диалектизмҳои лексикӣ аз истеъмоли шоғирдон мебошад. Мавзӯҳо, ки ба бачаҳо супорида мешаванд, бояд ҳатман ба муҳити зиндагии ҳуди онҳо алоқаманд бошанд, то ин ки моҳияти масъаларо дуруст сарфаҳм рафта тавонанд. Таҳминан, мавзӯҳои зеринро тавсия қардан мумкин аст: а) Тартиб додани луғати калимаҳо, ки дар лаҳҷа дигар ҳел талаффуз мешаванд

ва ёфтани шакли адабии онҳо (мисолаш дар боло); б) Тахлили номи маҳалҳои гирду атроф аз ҷиҳати сохт ва шакли грамматикӣ: содда, сохта, мураккаб, таркибӣ; в) Пайдо намудани калимаҳои забони адабиёти классикӣ дар лаҳҷа (намунаниш дар аввал оварда шуд).

Бо ин роҳ хонандагон метавонанд допиши назарии худро доир ба сохти калима дар амал татбиқ кунанд, этимологияи билизе номҳоро аз худ намоянд ва муносибати забонро бо ғанҷон дигар, аз ҷумла бо таърих, ҷуғрофия, этнография фаҳмида гиранд ва дар охир ба муқоисаи калимаҳои лаҳҷавӣ бо забони адабӣ малака пайдо кунанд.

Пас аз он ки дар бачаҳо қобилияти луғатсозӣ пайдо шуд ва онҳо калимаҳои хоси лаҳҷаро аз калимаҳои адабӣ ҷудо карда метавонистагӣ шуданд, бигузур, дар хусуси унсурҳои лаҳҷавӣ, бартарии воҳидҳои забони адабӣ аз онҳо ба воситаи варақаи деворӣ мактаб мустақилона баромад кунанд. Дар ҳақиқат, инарақаи деворӣ воситаи хуби ислоҳи хонандагон мебошад. Аз ин ҷиҳат, баровардани «Рӯяи маданияти нутқ», «Барои тозагии забони адабӣ» барин варақаҳо, дар зери сарлавҳаи «Қадамани дуруст?» ташкил намудани саҳифаи ҳамешагӣ ва дар он ҳар рӯз ё дар чанд рӯз як қатор калимаю таркибҳои шевагиро бо варианти адабиашон муқоиса кардани хонандагон аҳамияти муҳими таълимӣ пайдо мекунад. Масалан, ин тавр:

дар лаҳҷа

дар забони адабӣ

чъхт	рост (рост истодан)
пара	қисм, ҳисса
лозър	пирьях
ров рафтаи (Қаротегин)	фарсуда шудан
обчаг (Китоб)	пиёба (шӯрбӯи бегӯшт)
оҳа (Мастҷоҳ)	оҳу
мурғечак (Бадахшон)	лонаи мурғ

Ба ин восита, аз як тараф, дар талабагон масъулияти ҷамъиятчиғӣ тарбия ёбад, аз тарафи дигар, захираи луғавӣ онҳо аз ҳисоби муодили адабии калимаҳои лаҳҷавӣ пурра мегаддад, ки ин ба ислоҳ ва суфтаву равон гардидани нутқи бачаҳо бурда мерасонад.

Роҳи дигари басо мувофиқу муносиб, ки барои рағби диллектизмҳои лексикӣ дар нутқи шогирдон имконият медиҳад, ҷорӣ намудани навъҳои гуногуни диктант оид ба омӯзиши луғат мебошад. Дар ин маврид аз ду хели маъмули диктант истифода кардан мумкин аст: яке, диктанти шифоҳӣ ва дигаре, диктанти хатӣ. Барои он ки вақти зиёд сарф нашавад ва дар як фосилаи кӯтоҳ мурод ҳосил гардад, муаллим имкон дорад, ки бештар аз шакли шифоҳии диктант истифода барад. Воқе-

ан, дар ин вақт ду шакли диктанти шифоҳиро ба қор бурдан мумкин аст:

1). **Диктанти мавзӯӣ** (тематикӣ). Ин чунин навъи диктант аст, ки муаллим аз рӯи имконият калимаю истилоҳоти оиди ин ё он соҳа (номи ашъҳои мактаб, асбобу олати соҳаи хоҷагии қишлоқ, калимаю истилоҳоти ба ҷамъоварин ҳосил вобаста ва ғ.)-ро бо муродифоти лаҳҷавӣ якҷоя ба бачаҳо ном мекӯнад ва сипас шаклҳои адабӣю лаҳҷавиро аз ҳам ҷудо карда, тафовути онҳоро мефаҳмонад.

2). **Диктанти ғайримавзӯӣ**. Дар диктанти ғайримавзӯӣ муаллим метавонад калимаҳои алоҳидаро аз китоби дарсӣ ё худ китоби луғат ҷудо карда, аз бачаҳо талаб наояд, ки онҳоро бо вариантҳои лаҳҷавӣ муқоиса созанд ва то ҳадди имкон тафовути маъноӣ (хусусиятҳои сермаъноӣ, омонимӣ, синонимӣ ва ғ.)-ро сикко агар тафовут бошад)-ро ғӯянд.

Албатта, худ ба худ маълум аст, ки ин гуна қорҳо дар замони маводди махсуси лаҳҷавӣ, ки аз ҷониби ҳуди муаллим пешакӣ ва бо як салиқаи хосу мақсади муайян тайёр карда мешавад ва дар таркиби он диалектизмҳои лексикӣ интихобӣ хеле зиёданд, гузаронда хоҳад шуд. Дар ин ҳолат омӯзгор бояд кӯшиш кунад, ки диалектизмҳои лексикӣ ёфтаи ӯ бештар ба ҳаёти бачаҳо алоқаманд буда, дар нутқи шифоҳӣ ё хаттии онҳо зиёдтар ба қор мераванд. Масалан, калимаҳои зеринро дар дохили матн овардан мумкин аст, ки онҳо дар истеъмоли хонандагон ҳамеша қор фармуда мешаванд: **патунӣ** — шабпарак, **ғармаш** — хайрӣ (гули хайрӣ), **пучпучак** — либосқапак, **қулӣ** — ғалладон, **хота** — тамарқа, **лулак** (лулак) — кӯдаки парпеч, **қинҷидан** (қунҷидан) — ғоз додани пашм, **хуч қардан** — бардоштан, **қоза** — қаппа, чайла, **ман** — ченаки вазн, **қебидан** — рамидан, ҳаросидан (лаҳҷаҳои ҷанубӣ), **қозак** — замини қорам (Мастҷоҳ), **алағда** — хашмгин, қаҳролуд (Панҷакент), **ғулба** — қубур (Бухоро), **вошкӣ** — ришта (Дарвоз).

Дар чунин равияи муносиб ташкил намудани дарс дар сурате муяссар мегардад, ки агар муаллим шогирдони худро нағз донанд, ғалатҳои шифоҳиву имловии онҳоро ба таври яқин омӯзад ва барои ислоҳи нутқи хонандагон ҳамеша қор барад.

Нутқи талабагонии мактабҳои шаҳру деҳот дар бобати истеъмоли калимаю истилоҳоти соҳавӣ аз ҳам фарқ мекунад. Масалан, дар маҳалҳое, ки аҳоли ба қорводорӣ, аз ҷумла аспарварӣ, шуғл дорад, дар истеъмоли мактабӣни он соҳа калимаю мафҳумҳои ба асп, ҳел ва парвариши асп дахлдор (саманд, қеран, туруғ, қизил, сияҳмушкин, той, қура, қарчағу қардан, теваля (тавила) қардан, зин задан, қантар қардан ва ғ.) зиёд ба қор мераванд, ҳол он ки захираи луғавии хонандагонии шаҳр дар ин соҳа чандон бой нест. Онҳо бисёр донанд, танҳо калимаҳои ба шакли асп дахлдор (сурх, сафед, сияҳ)-ро медонанду бас. Ба ҳамин монанд, нутқи хонандагонии ноҳияҳои

алоҳидаи думхурӣ вобаста ба қасбу қор ва шугли асосии аҳо-
лӣ якхела шуда наметавонад. Чунончи, дар қисми қануни қум-
хурӣ, махсусан дар водии Қаротегину Қўлоб, ки аҳоли ба бор-
дорӣ — парвариши себ машғул аст, табиист, ки дар захираи
луғавии хонандагони ин мавзёҳо калимаю истилоҳоти ба себ
алоқаманд хеле бисёр мебошад. Баръакс, аҳолии водии Хи-
сор, ки бештар ба парвариши ангур шугл дорад, дар нутқи
мактабиёни ин водӣ калимаю мафҳумҳои ба ангур, парвариш
ва қамъоварии ангур оид нисбатан зиёд ба қор мераванд. Дар
ноҳияҳои Исфараю Конибодом, Айнию Мастҷоҳ ва Уротеппа,
ки мардум зиёдтар ба парвариши зардолу сару қор дорад,
хоҳ-нохоҳ дар истеъмоли мактаббачагони он мавзёҳо кали-
маю истилоҳоти оид ба нигоҳубини зардолу, чидану хушк қар-
дани он фаровон аст. Албатта, дар байни калимаю истилоҳоти
соҳавӣ, баробари воҳидҳои маъмулу маъруфи адабӣ, унсурҳои
хоси лаҳҷа (диалектизмҳои лексикӣ) низ кам нестанд. Бино
бар он, муаллим бояд ба он аҳамият диҳад, ки шогирдон дар
ҳар маврид (дар дарс, сӯҳбатҳои фардӣ, машғулиятҳои беру-
назсинфӣ ва ғ.) варианти адабии онҳоро шинохта ва дар ҷои
худ ба қор бурда тавонанд.

Истифодаи воҳидҳои лаҳҷавӣ бештар дар нутқи шифоҳии
бачаҳо ба мушоҳида мерасад, вале нутқи хаттии онҳо ҳам аз
ин ҳодисаи номатлуб дар қанор буда наметавонад. Истеъмоли
диалектизмҳои лексикӣ, пеш аз ҳама, дар он қорҳои хаттӣ,
ки характери эҷодӣ доранд (иншо, нақли хаттӣ, лавҳача ва ғ.)
дучор меоянд. Масалан, дар қорҳои хаттии бачаҳо чунин ифо-
даҳоро ёфтани мумкин аст: Шаҳрзод чорғовак раҳ мегарда —
Шаҳрзод чорноя (бо дасту по) роҳ мегардад. Наргис оча-ш-а
қиста қард — Наргис модарашро зорию тавалло қард. Чорбоғ
диёр нест. — Чорбоғ намоён нест (Қаротегин). Пулатон-а нах-
та метем — Пулатонро нақд медиҳем (Ёвон). Соли гузашта
бовоии Мамаҳолик ғичим қаран — Соли гузашта бобои Маҳ-
мадҳолик фишурда (мачак) буданд (Китоб).

Маълум аст, ки талаба, пеш аз ҳама, калимаҳои барояш
нав — муодилҳои лаҳҷавии забони адабиро дар нутқи шифоҳӣ
ёд мегирад ва сипас тарзи инъикоси дурусти онҳоро дар хат
меомузад. Бача ҳар қадар қамол ёбад, зиёдтар мебинад,
мешунавад ва аз навигарҳои зиндагӣ бештар боҳабар мегардад
ва бо ин роҳ имконияти дарроқию худоғоҳии ӯ меафзояд, ки
ин рафта-рафта ба ислоҳкунӣ оварда мерасонад. Дар
ислоҳи ғалатҳои шифоҳии хонандагон гоҳо ҳамсинфон ва гоҳо
худӣ муаллим ба таври мусоҳиба «қўмак мерасонанд», ки ин
усули қор чандон аҳамиятнок нест. Зеро, вақте ки аҳли синф
аз таъсири лаҳҷа берун нарафтааст ва диалектизмҳои лексикӣ
дар нутқи даҳонию хаттии онҳо фаровон ба қор мераванд, хуб
мешавад, ки муаллим ғалатҳои бачаҳоро дар дафтари қорҳои
хаттӣ нишон диҳад, ё ин ки дар тахтаи синф калимаҳои лаҳ-
ҷавиро бо муодилҳои адабӣ (мисолаш дар боло) навишта, шо-

гирдонро водор созад, ки онҳоро ба дафтари луғат кӯчонанд ва бо роҳи такрор шакли адабиरो дар зеҳни худ нигоҳ доранд. Агар ҳамин талаб чиддӣ ба роҳ монда шавад ва муаллим нутқи шогирдонро ҳамеша зери назорат гирад, бо боварӣ гуфтан мумкин аст, ки онҳо дар зарфи даҳ соли таҳсил метавонанд бо забони фасеҳу равони адабӣ гап задану навиштанро ёд гиранд. Бино бар ин, дар матнҳое, ки барои диктант, иншо ва дигар навъи корҳои хаттӣ пешакӣ тайёр карда мешаванд, бештар калимаҳои адабиеро ҷой додан лозим аст, ки онҳо алаҳол ба сифати луғати фаъол ба нутқи шогирдон роҳ наёфтанд ва бачаҳо ҳамеша дар гуфтору навишти худ муродифи лаҳҷавии онҳоро ба кор мебаранд. Мисли **овехтан — кашол кардан, бардоштан — хуч кардан, гунчишк — гъндъшк, оббозӣ — ҳабозӣ, майдони кишт — пайқол** ва ғайра. Махсусан, ба он калима—диалектизмҳое чиддӣ диққат додан лозим аст, ки бештар дар қорҳои хаттӣ-эҷодии бачаҳо (дар иншо, нақли хаттӣ ва ғ.) истифода мешаванд. Дар хусуси ин навъи калимаҳо ва моҳияти онҳо дар нутқ пешакӣ, ҳангоми тайёрии ба диктант ва ё дигар хели қори хаттӣ бо шогирдон сӯҳбат намуда, бачаҳоро сари вақт бо он тайёр бояд кард, ки дар ҳар гуна маврид танҳо варианти адабии калимаҳои мазкурро кор фармоянду бас.

Танг кардану аз истеъмоли мактаббачагон баровардани диалектизмҳо ва бо муодилҳои адабӣ иваз намудани онҳо машқҳои махсусу пайдарпаи грамматикӣ — имлоиро талаб мекунад (муқоисаи як силсила калимаҳо аз рӯи маъно, интиҳои калимаҳои ҳамреша ва ғ.). Ҷамҷунин, ин муддао танҳо дар натиҷаи ташкили қори дурусту системанок доир ба мавзӯҳои лексика дар дарси забон ва хониши адабӣ, назорати бардавом ва ҳамешагии муаллим аз болои нутқи шифоҳиву хаттӣ бачаҳо ҳосил хоҳад шуд.

Аз қайдҳои боло чунин хулоса бармеояд, ки муаллим бояд, пеш аз ҳама: а) ба таркиби луғавии лаҳҷаи шогирдон пурра шинос шавад; б) дараҷаи истеъмоли диалектизмҳои лексикиро дар нутқи мактаббачаҳо муайян созад; в) сарҳади калимаҳои адабиёти классикиро, ки ҳоло дар лаҳҷаҳои маҳаллӣ серистеъмоланд, ҷудо кунад; г) муносибати лаҳҷаи хонандагонро ба забони адабӣ аниқ намояд. Ҳаман ин минбаъд имконият медиҳад, ки муаллим дар ҳар мавриди ҷудогона роҳу усули дурусти ислоҳи хонандагонро пеш гирад.

ҒАЛАТҲОИ ИМЛОВИИ ХОНАНДАГОН ВА РОҶҲОИ ИСЛОҶИ ОНҲО

Хатоҳои имловии хонандагон вобаста ба характер ва табиати забони тоҷикӣ, ё худ аз рӯи муносибат умуман ба системаи забон ба ду гурӯҳи калон ҷудо мешаванд: 1). Ғалатҳои ғайрилаҳҷавӣ; 2). Ғалатҳои лаҳҷавӣ.

Шакли муқаррари дар забони адабӣ (хоҳ дар боби фонетика бошад, хоҳ дар боби лексикаю грамматика) қибулшудаи овоз, калима, таркибу ибора ва ҷумлаҳои, ки дар навишти онҳо нормаҳои ҳамафаҳми имлои забони тоҷикӣ риоя намешавад, ғалат ҳисоб меёбад. Ин навъи хатоҳоро ғалатҳои имловии ғайрилахҷавӣ меноманд. Ғалатҳои ғайрилахҷавӣ бештар дар навишта (қорҳои хаттӣ)-и хонандагон (қўдакон, болғон)-е дучор меоянд, ки онҳо забони адабиरो ҳамчун воситаи ягонаи мубодилаи афкори умум аллакай дар синну соли қўдакӣ аз худ кардаанд. Хатоҳои имловии ғайрилахҷавӣ асосан бо сабабҳои зерин сар мезананд:

1). Дар натиҷаи риоя накардани принципҳои морфологии калимасозӣ: масалан, бемавқеъ ба қор бурдани аффиксҳои калимасоз, ҷудо навиштани ҷузъҳои калимаҳои мураккаб, дар шакли мураккаб овардани калимаҳои таркибӣ ва амсоли инҳо.

2). Аз сабаби безъитбории бачаҳо нисбат ба қоидаҳои маъмули ҳичҷудоқунӣ: чунончӣ, ғалат аз сатр ба сатр гузарондани ҳичои калима, ба назар нагирифтани миқдори садонокҳо дар таснифи ҳичҷоҳо.

3). Дар имло риоя нашудани қоидаҳои навишти калимаҳои омонимӣ: мисли, дар шакли **душанбе** (номи рӯзи аввали ҳафта) овардани **Душанбе** (номи шаҳр).

4). Дар натиҷаи вайрон талаффуз кардани калимаҳо аз ҷониби ашхоси ҷудогона ва таъсири он ба нутқи бачаҳо: **хамчун**, **худан** — **хўрдан**, **канай** — **карнай**, **палавоз** — **паровоз**.

5). Ба ҳисоб нагирифтани таъсири лаҳҷаҳои маҳаллӣ ба забони адабӣ.

Хатоҳои ғайрилахҷавӣ аслан дар таълифоти хонандагони мактабҳои шаҳр, шаҳракҳо ва маркази ноҳияҳо — дар нутқи онҳое, ки каму беш дар муҳити забони адабӣ камол меёбанд, ба мушоҳида мерасанд. Аз ин рӯ, ислоҳи ин навъи ғалатҳо чандон вақти зиёд талаб намекунад, зеро шогирдон аллакай ба қонуну қоидаҳои талаффузу навишти забони адабӣ як андоза ошноӣ доранд ва андак саҳми муаллим кофист, ки бачаҳо камбудихори худро дар як фосилаи қўтоҳ ба ифоқа оранд.

Барои рафъи ғалатҳои ғайрилахҷавӣ муаллим метавонад чунин тадбирҳо андешад:

1). Дар ҳар як дарс, ё дар мавридҳои муносиб роҳу усулҳои маъмули калимасозӣ, алаҳхусус, роҳи морфологии онро ба бачаҳо ёдовар шавад, аффиксҳои сермаҳсулу каммаҳсул ни мавриди истифодаи онҳоро такрор намояд, қоидаҳои ҷудо ё якҷоя навиштани ҷузъҳои калимаҳоро баён созад ва бо ёрии худи бачаҳо мисолҳои мувофиқ ёбад.

2). Таъсири лаҳҷаҳои маҳаллиро бо забони адабӣ ҳамеша гўшрас карда, бо далелҳо исбот кунад, ки **дарак**, **чапғалат** ни **ҷумак** барин воҳидҳои луғавӣ маҳз аз лаҳҷаҳои маҳаллӣ ба забони адабӣ роҳ ёфтаанд.

3). Тавассути асбоби аёни қоидаҳои ба ҳичо ҷудо кардани

калимаҳо, аз як сатр ба сатри дигар кӯчондани хиҷохоро нишон диҳад.

4). Қоидаи омонимия ва калимаҳои омонимиро дар забон ба шогирдон фаҳмонда, дар як маврид ҳамчун исми хос ва дар мавриди дигар чун исми чинс воқеъ шудани калимаҳои алоҳидаро баён созад.

Бояд иқрор шуд, ки нормаҳои гуфтугӯ ва навишти забони адабӣ дар нутқи шогирдони мактабҳои ҷумҳурии ҳамеша риоя карда намешавад. Ба таври дигар, забони гуфтугӯи бисёрхонандагон ~~мо на дар заминаи маволи забони адабӣ~~, балки дар асоси нормаҳои талаффузи лаҳҷаи маҳали зисти худ онҳо ташаккул меёбад ва табиист, ки лаҳҷаҳои маҳаллӣ кам ё беш бо баъзе хусусиятҳои худ аз забони адабӣ фарқ мекунанд. Аз ин ҷиҳат, муносибат байни нормаҳои имло ва забони гуфтугӯ (лаҳҷа)-и хонандагон дар муҳити лаҳҷа ҳамеша мувофиқ намеафтад, балки ҳодисаи мазкур ниҳоят мураккаб ва печида сурат мегирад. Ин, албатта, сабаб дорад ва, пеш аз ҳама, сабаб дар он аст, ки бачаҳо қоидаҳои имлоро на танҳо дар заминаи нормаҳои маъмули забони адабӣ, ҳамчунин дар асоси хусусиятҳои фонетикӣ лаҳҷаи маҳал ва муносибати лаҳҷаи худ бо забони адабӣ муайян карданӣ мешаванд. Дар натиҷа як силсила ғалатҳои имловӣ ба вуҷуд меоянд, ки онҳо бештар моҳияти лаҳҷавӣ доранд ва мо онҳоро шартан «хатоҳои имловии навъи махсус» меномем. Инак, хатоҳои имловии навъи махсус, ки дар асоси таъсири лаҳҷаҳои маҳаллӣ ба нутқи бачаҳо зуҳур меёбанд, ғалатҳои имловии лаҳҷавӣ мебошанд. Ғалатҳои имловии лаҳҷавӣ, ки бештар дар нутқи шогирдони мактабҳои деҳот ба назар мерасанд, бо хусусиятҳои алоҳидаи худ, алалхусус, аз рӯи муносибат бо системаи фонетикаю лексика ва морфологияю синтаксиси ин ё он лаҳҷа (зиёдтар бо хусусиятҳои фонетикӣю морфологӣ), ҳамчунин аз ҷиҳати муносибати нормаҳои имло бо нутқи лаҳҷавии хонандагон фарқ мекунанд. Аз тарафи дигар, ғалатҳои лаҳҷавӣ характери аҷиб доранд: зуҳуроти як қисми онҳо, чунонки гуфта шуд, дар ҳақиқат, маҳз ба қоидаҳои муқаррарии талаффузи лаҳҷаи худ шогирдон вобаста аст, аммо дар баробари ин, ғалатҳои низ дучор меоянд, ки зимни омезиши хусусиятҳои фонетикӣ лаҳҷаҳои маҳаллӣ бо забони адабӣ сар мезананд. Ана ҳамин ҳодисаҳои забонӣ тақозо мекунанд, ки ҳамеша ду хели хатоҳои навъи махсус — хатоҳои имловии лаҳҷавии шогирдонро аз ҳам фарқ намоем:

1). Ғалатҳои лаҳҷавии пурра (хатоҳои, ки бартамом хусусияти лаҳҷавӣ доранд). Инҳо чунин навъи хатоҳои имловӣ мебошанд, ки дар заминаи сирф хусусиятҳои фонетикӣ лаҳҷаи мавзеи зист ба амал меоянд: **дайро** — даръё, **ҳаков** — уқоб (лаҳҷаҳои чанубӣ), **амба** — амма, **кӯах** — кӯҳ (лаҳҷаҳои шимолӣ).

2). Ғалатҳои лаҳҷавии нопурра. Ин навъи хатоҳои имловӣ

дар натиҷаи сахваи омезиш додани тарзи талаффузи лаҳҷавии калимаҳо бо талаффузи адабии онҳо пайдо мегарданд! хӯрд — аз масдари хӯрдан (асоси замони гузаштаи феъл), хӯрд — хурд, майда (сифати асли).

Дар навишти шогирдони мактаб ба ҳукми анъана даромадани ин ду навъи хатоҳои имловии лаҳҷавӣ чанд сабаб дорад, ки маъмултаринашон, ба назари мо, инҳо мебошанд: а) надонишани шакли адабии калимаҳои лаҳҷавӣ; б) муқоиса карда натавонистани шакли талаффузи лаҳҷавӣ бо шакли адабии калимаҳо; в) ошноӣ надоштани бачаҳо ба қоидаҳои талаффузи адабии калимаҳо; г) зери назорати ҳамешагӣ нагирифтани нутқи шифоҳӣ хонандагон аз тарафи муаллимони мактаб (ин ҷо, қатъи назар аз таҳассус, ҳама устодони мактаб дар назар дошта мешавад).

Агар устоди закитабъ ҳамеша сабабҳои сар задани хатоҳои имловии лаҳҷавии шогирдонро дар назар дошта бошад ва кӯшиш ба қор барад, ки бачаҳо шакли адабии калимаҳоеро, ки дар лаҳҷаи онҳо дигар ҳел истеъмол меёбанд, ёд гиранд, шакли лаҳҷавии калимаҳоро бо нормаҳои адабии онҳо муқоиса карда тавонанд, қоидаҳои талаффузи адабии калимаҳоро аз худ гирифта, он гоҳ доираи истифодаи ғалатҳои имловии лаҳҷавӣ дар қорҳои хаттӣ мактаббачагон торафт маҳдуд мегардад. Воқеан, дар ин бобат саъйи ҳамагон лозим аст. Яъне, ҳама устодони мактаб, истисно аз ихтисос, мебоянд дар роҳи барҳам задани хатоҳои лаҳҷавии шогирдони худ ҳиссагузор бошанд ва дар дарсу берун аз дарс нутқи онҳоро зери назорати ҳамешагӣ қарор диҳанд. Вагарна танҳо бо кӯшиши як ё ду — се тан аз муаллимони забону адабиёт ислоҳ даровардани нутқи шифоҳиву хаттӣ хонандагон қорест аз имкон берун.

Ғалатҳои имловии навъи махсус моҳиятан ба якҷанд гурӯҳи хурд-хурд ҷудо мешаванд, ки номбар кардани он гурӯҳҳо барои ислоҳ ва ба нормаҳои амлои забони адабӣ мувофиқ кунондани нутқи хонандагон аз аҳамият ҳолӣ нахоҳад буд:

1). Хатоҳои фонетикӣ (хатоҳое, ки дар натиҷаи мувофиқгар накардани имлои овозҳо бо шакли адабии онҳо сар мезананд).

2). Хатоҳои морфологӣ (шароитҳои табиӣи зухуроти он ҳодисаи грамматикӣ, ки боиси пайдоиши ғалатҳои лаҳҷавӣ мегарданд).

3). Хатоҳои фонетикӣ-морфологӣ (хатоҳое, ки на танҳо дар заминаи ҳодисаҳои фонетикӣ, ҳамчунин вобаста ба қоидаҳои морфологии калимаҳо ба вуҷуд меоянд).

4). Хатоҳои лексикӣ (хатоҳое, ки вобаста ба категорияҳои луғавӣ ва омилҳои ба онҳо алоқаманд пайдо мешаванд).

5). Хатоҳои синтаксисӣ (хатоҳое, ки вобаста ба риоя нашудани алоқаи калимаҳо дар ҷумла, муносибати муайянқунандаву муайяншаванда, тағйирӣи ҷои аъзон ҷумла ба вуҷуд меоянд).

Ғалатҳои фонетикӣи лаҳҷавӣ, ки ба табиати нурҷилҳои худ лаҳҷаҳои маҳаллӣ марбутанд, дар ҳар як мавзӯ ҳар ҳел

зуҳур меёбанд. Масалан, яке аз хатоҳое, ки дар нутқи қариб аксар шогирдони мактабҳои самти ҷануби ҷумҳурӣ мавқеи доимӣ дорад, истифода нашудани садоноки **ӯ** мебошад: **дуст** — дӯст, **пуст** — пӯст, **руз** — рӯз, **дӯр** — дӯр, **Сабур** — Сабур. Ин ҳодиса, албатта, бесабаб нест ва сабаби онро ҳамон дар он меояд ҷуст, ки овози мазкур моҳиятан таъриҳӣ бошад ҳам, дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ алҳол боқӣ намондааст ва вақте ки нутқи бача дар ҳамин гуна шароит ташаккул меёбад, хоҳ-нохоҳ аз таъсири ин омили маъмул берун нахоҳад монд. Хатои дигар, ки он ҳам дар нутқи шифоҳиву хаттии хонандагони ин минтақа характери оммавӣ гирифтааст, пас аз ҳамсадои лабулабии **м** илова шудани овози **б** мебошад: **сѣмб** — сум, **дѣмб** — дум, **хѣмб** — хум. Ба ин монанд, хатоҳои имловии фонетикӣ дар истеъمولу навишти шогирдони мактабҳои ноҳияҳои шимолӣ ҷумҳурӣ низ кам нест. Чунончи: а) иваз шудани овозҳо: **шиш** — шаш, **гир** — гирья, **алоп** — алав; б) афзоиши овозҳо: **кӯаҳ** — кӯҳ, **шаҳар** — шаҳр, **нӯаҳ** — нӯҳ; в) афтидани овозҳо: **худан** — хӯрдан, **нозин** — нозанин, **код** — корд ва ғайра.

Ҳамчунин, хатоҳои имловии фонетикӣ дар натиҷаи ба ҷои як садонок овардани садоноки дигар (**гуш** — **гӯш**, **борун** — **борон**, **нун** — **нон**), ба ҷои як ҳамсадо навиштани ҳамсадои дигар (**душамбе** — **душанбе**, **савр** — **сабр**, **шуштан** — **шустан**) низ ба амал меоянд.

Хатоҳои имловии морфологӣ ба хусусиятҳои морфологию синтаксисии ҳар як лаҳҷа узван вобастагӣ доранд. Ин ғалатҳо ҳамон вақт пайдо мешаванд, ки агар ин ё он элементи калимасозии забони адабӣ бо унсури лаҳҷавӣ иваз ёбад. Масалан, маълум аст, ки суффикси-**тар** дар забони адабӣ дараҷаи муқоисавии сифат месозад, вале дар як қисм лаҳҷаҳои шимолӣ (дар лаҳҷаи Ҷуст) суффикси-**роқ** дар аксар маврид онро иваз мекунад: **баландроқ**. Ғайр аз ин, дараҷаи камӣ ё зиёдии аломати ашё тавасути шакли таъкидӣ (**суп-сурх**, **сап-сафед**, **тип-торик**) пайдо кардани сифатҳои асли ва қабули суффиксҳои ҷудогона (**кабудча**, **сурхча**) низ ба вучуд меоянд. Ҳамин ҳодиса дар лаҳҷаҳои шимолӣ (лаҳҷаи Ашт) бо калимаи **чира** (чехра): **сурхчира**, **кабутчира** ва дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ бо суффикси-**лим**: **сърхлим**, **кавуглим** ифода меёбад ва табиист, ки ин ҳодиса ба нутқи шогирдон беасар наместонад.

Ғалатҳои имловӣ, ки характери фонетикӣ-морфологӣ доранд, дар заминаи хусусиятҳои фонетикӣ лаҳҷаҳои маҳаллӣ ва тағйироти овозҳои алоҳидаи таркиби ин ё он морфемаи калимасозу шаклсоз (аффиксҳо) сар мезананд: **подавун** — **подабон**, **чога** — **чойгоҳ**, **бофънда** — **бофанда**, **баландта** — **баландтар**, **бъшин** — **бишин**, **бъгу** — **бигӯй** (дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ). Ин навъи хатоҳо ҳам дар рафти сӯхбат — дар мавриди хондан ва маънидод кардани матнҳои ҷудогона аз тарафи хонандагон ва ҳам дар навишти корҳои хаттӣ (диктант, нақли хаттӣ, иншо) ба назар мерасанд.

Ҳатоҳои лексии лаҳҷавӣ асосан бо роҳҳои зерин пайде мешаванд: а) истеъмоли калимаҳои хоси лаҳҷа ба ҷои муридифоти адабии онҳо: **чумоқ** — чормағз, **мӯл** — бисёр, **фировон** (лаҳҷаҳои шимолӣ), **ала**—албатта, **гъндъшк**—гунҷишк, **кълет**—вайрон (лаҳҷаҳои ҷанубӣ); б) истеъмоли калимаҳои, ки шаклан моли забони адабӣ намоянд ҳам, маънан ба лаҳҷаи муайян дахл доранд: **диёр** — намоён, наздик, **дав** — шохӣ ангур на тарбузу харбуза (лаҳҷаҳои ҷанубӣ), **тунд** — ранг (сурх, сибх, кабуд)-и баланд (лаҳҷаҳои шимолӣ) ва амсоли инҳо.

Ҳатоҳои синтаксисии лаҳҷавӣ зимни иваз шудани ҷои муайянкунандаи муайяншаванда (холема бачеш, калхоса раисаш), ҷун пасоянд ба кор рафтани пешояндҳо дар таркиби ҷумла (Дадом-ба гӯй), дар ҷои худ наомадани аъзон ҷумла (Ме-равам китоб-а гирифт) ба амал меоянд.

Ҷунонки мебинем, ҳатоҳои имловии лаҳҷавӣ дар нутқи хонандагон хеле зиёданд ва ҳар як гурӯҳи он сабабу муносибати махсуси зуҳурот дорад. Бино бар он, вазифаи муаллим, пеш аз ҳама, дар он аст, ки фаъолияти шогирдонро дар бобати дарку фаҳми масъалаҳои гуногуни забони адабӣ — қоидаҳои талаффузу навишти овоз, калима ва таркибу ҷумлаҳо бо ҳар роҳ зиёд намояд.

Як омили баланд бардоштани фаъолияти бачаҳо, ба назари мо, дар тахтаи синф ва ё дафтари махсуси корҳои хаттӣ нависондани шакли ғалати калимаҳо ва бо шакли дурусти адабӣ қиёс намудани онҳо мебошад. Омили дигар, ки дар боло рафтани сатҳи фаҳмиши талабагон метавонад созгор бошад, истифодаи расмҳо дар дарс ва зери ҳар як расм дуруст ва чудо-чудою равшан сабт намудани номи ашёи тасвир аст. Ҳамчунин, истифодаи асбобҳои аёни дар дарс ва дар онҳо бо шакли адабӣ муқоиса намудани шакли лаҳҷавии калимаҳои, ки дар нутқи талабаҳо зуд-зуд дучор меоянд, низ дар сифатан беҳтар шудани саводи имловии мактабии аз аҳамият ҳоли нахоҳад буд.

Қор дар бобати ташаккули нутқи солими адабӣ дар бачаҳо ҷанд даврано дар бар мегирад: а) фаҳмондани маънои калима; б) ёд додани имлои калима; в) омӯзондани тарзи дуруст хондану дуруст талаффуз намудани калима; г) дар процесси нутқ фаъолонидани малакаи шогирдон ба мақсади қабул кардани калимаҳои нав.

Ташкили корҳои мунтазаму пай дар пай оид ба ташаккули нормаҳои талаффузу навишти адабии калимаҳо, аз як тараф, дар барҳам задани ғалатҳои имловии лаҳҷавии шогирдон қумак кунад, аз тарафи дигар, дар роҳи таъмину пешрафти саводи умумии бачаҳо ёрӣ мерасонад.

Ҳатоҳои имловии лаҳҷавӣ, ки дар боло номбар шуданд, беҳтар дар мавриди бо унсурҳои барои бачаҳо нави забони рӯ ба рӯ омадани онҳо дар зинаҳои аввали таълим ба вуқӯ

меоянд. Аз ин рӯ, месазад, ки муаллим дар рафти таълими қоидаҳои забони модарӣ чунин чораҳо андешад:

1). Ибора ва ҷумлаҳои созад, ки дар таркиби онҳо калимаҳои ба бачаҳо ношинос истифода шуда бошанд.

2). Ашӯро номбар намояд, ки дар китоб ё асбоби аёни ва дар варақаҳои расм тасвир ёфтаанд ва супориш диҳад, ки бачаҳо бо он калимаҳо ибора, таркибҳои ҳархела ва ҷумлаҳо тартиб диҳанд.

3). Тарзи талаффузи калимаҳои навро, ки дар матнҳо ва ё дар машқҳои китоб дучор меоянд, ба бачаҳо фаҳмонад.

4). Матнҳои алоқаманд, чистон, зарбулмасалу афоризм ва тезгӯякҳоро, ки дар онҳо калимаҳои алоҳида аз тарафи муаллим пешакӣ ба ҳадаф гирифта мешаванд, шогирдон аз ёд кунанд.

5). Рафти дуруст аз худ шудани калимаҳои навро дар шогирдон — ҳам дар дарс ва ҳам берун аз дарс зери назорат гирад.

Илова бар ин, барои он ки қори муаллим дар бобати таълими қоидаҳои фонетика, грамматика ва лексика боз ҳам ривож ёбад, метавонад ба масъалаҳои зерин махсус эътибор диҳад:

1). Дикқати хонандагонро ба овозҳои алоҳида, ки ҳадафи дарс қарор мегиранд, ҷалб намуда, артикуляцияи онҳоро нишон диҳад, сипас аҳли синфро ба инъикоси онҳо дар хат (ҳарф) шинос намояд.

2). Ҷавоби шогирдонро доир ба ин ё он мавзӯ гуш карда, дар асоси он матнҳои алоқаманд тартиб диҳад, баъд аз он матнҳо як ҷумларо интихобан ба таҳлили шогирдон воғузорад ва талаб намояд, ки ҷумларо ба калимаҳо, калимаҳоро ба ҳичоҳо ва ҳичоҳоро ба овозҳо ҷудо кунанд.

3). Бачаҳоро вазифадор созад, ки аз овоз ва ҳарфҳои барояшон шинос ҳичоҳо ва аз ҳичоҳо калимаҳо тартиб диҳанд.

Ин усули таълим имкон медиҳад, ки хонандагон тарзи дурусти артикуляцияи овозҳои нутқро ёд гиранд ва дар ин асос заминаи пайдо шудани структураи калимаҳоро дар забон сарфаҳм раванд.

Аз рӯи мушоҳида метавон гуфт, ки роҳи аз ҳама дурусту бомуваффақияти ислоҳи хатоҳои имловии лаҳҷавии шогирдон мунтазам ҷорӣ намудани қори мустақилонаи онҳост, ба шарте ки дар дарс моҳияти аналитикию синтетикӣ мавзӯ ба бачаҳо фаҳмо ва дастрас бошад. Чунки тавассути таҳлили аналитикию синтетикӣ машқҳо бачаҳо худ аз сар задани ғалатҳои лаҳҷавӣ огоҳ мегарданд, аз тарафи дигар, дар онҳо малакаи талаффузи дурусти овоз ва калимаҳои ҷудоғона ташаккул меёбад.

Қорҳои мустақилона, ки моҳияти аналитикӣ доранд, бачаҳоро аз таҳлили умумӣ ба таҳлили қисм-қисми калимаҳо одат мекунонанд. Аз ин рӯ, талабагонро ба он сафарбар бояд

кард, ки: а) дар таркиби калима ё ҳиҷо аз рӯи шумид овози ба ҳадафғирифтаро нишон диҳанд; б) овозу ҳарфҳоро аз рӯи интонация ҷудо карда тавонанд; в) калимаҳои мушаххасро, ки дар онҳо овозҳои ба нишонғирифта ҳастанд, ҷудо намояд ва дар ин ё он қисми калима ҷой доштани онҳоро гуянд; г) фарқи байни калимаю ҳиҷоҳои аз ҷиҳати талаффуз монандро ишора кунад.

Дар қорҳои мустақилона, ки ҳаракатҳои синтетикӣ мебошанд, баръақс шогирдон аз таҳлили қисм-қисм ба таҳлили яклухти калимаҳо рафта мерасанд. Барои ин чанд амали зеринро пеша бояд кард: а) тартиб додани ҳиҷо ва калима аз ҳисоби овоз — ҳарфҳои ба бачаҳо маълум; б) тартиб додани калима дар асоси ҳиҷоҳои мувофиқ; в) сохтани шакли шани калима бо роҳи иловаи овозҳои дарқорӣ; г) сохтани калимаҳои нав зимни тағйир додани овозҳои ҷудогона.

Аз рӯи ин усул паёпай ва ба таври система ташкил намудани қор аз тарафи муаллим барои ба нормаҳои талаффузи забони адабӣ мувофиқ сохтани нутқи бачаҳои мактаб аҳамияти махсус пайдо мекунад.

Ҳамчунин барои барҳам додани ғалатҳои имлоии фонетикӣ-морфологӣ, морфологӣ ва синтаксисӣ лозим меояд, ки муаллим усулҳои калимасозии забони адабиро бо қолабҳои лаҳҷавии онҳо муқоиса карда, тағйироти овозӣ, ки дар реша ё унсурҳои калимасоз (аффиксҳо) ба амал меоянд, ба таври аёнӣ ба шогирдон нишон диҳад ва барои дар хотири онҳо мондани шаклҳои адабӣ тавсияҳои иловагӣ диҳад (шаклҳои дурустро ба дафтари луғат нависонад). Дигар ин ки, муаллим бояд ҳамеша ва дар ҳама ҷо (дар дарс ва берун аз дарс) нутқи шифоҳии бачаҳо зерин назорати қатъӣ гирад ва ҷун дар баёни онҳо бечо овардани аъзои ҷумларо ҳис кард, дарҳол ислоҳ дарорад ва шакли адабии дурусти ҷумларо дар тахтаи синф навишта, таъкид кунад, ки талабагон қолабҳои ободу дурусти ҷумлаҳо ҳамеша такрор намоянд, то дар зеҳни онҳо ҳамешагӣ нақш банданд. Илова бар ин, ташкили диктанти интихобӣ ва ҷалб намудани шогирдон ба он яке аз роҳҳои муфиди ислоҳи ҷунин навъи ғалатҳои лаҳҷавӣ мебошад. Ин имкон медиҳад, ки бачаҳо дар як фосилаи кӯтоҳ шакли қолабҳои адабии калимаю ҷумла ва таркибу ибораҳо аз худ созанд ва онҳоро бо шаклҳои лаҳҷавӣ муқоиса намоянд. Ҳамаи ин ба ислоҳи хатоҳои шифоҳиву имлоии мактабҷагон мусоидат хоҳад кард.

ОИД БА ТАЪЛИМИ КАЛИМАҲОИ ТАҚЛИДӢ

Калимаҳои тақлидӣ инъикоси айнани садо ва ҳодисоти гуногуни олами воқеӣ мебошанд, ки тавассути онҳо ҳодисаю воқеаҳои мухталиф пеши назари кас ба ҷилва меоянд. Ба таври дигар, калимаҳои тақлидӣ воситаи хуби ба хотир овардани ин

ё он ҳодисаи табиатанд, ки як вақт инсон дучори он гашта буд.

Калимаҳои тақлидӣ асосан моҳияти шартӣ дошта бошанд ҳам, дар забон ҳамчун ифодакунандаи мафҳуми ашён олоҳида истифода мешаванд. Илова бар ин, онҳо тақлиди овозҳо ва ҳаракати ҳодисоти гуногуни муҳити атрофанд, ки таърихан қадима буда, вобаста ба инкишофи ҳаёти моддию маънавий одамон ташаккул ёфтаанд ва ҳоло тамоми соҳаи зиндагиро фаро мегиранд.

Калимаҳои тақлидӣ ба яқдигар умумияти наздик доранд, вале, дар айни ҳол, то андозае аз ҳам фарқ мекунанд. Умумияти калимаҳои тақлидӣ дар он аст, ки онҳо дар ифодаи маъноҳои муайян меоянд ва дорои хусусиятҳои махсуси грамматикӣ мебошанд. Вале тафовути онҳо танҳо дар тобишҳои ҳархелаи семантикиашон зоҳир мегардад.

Калимаҳои тақлидӣ дар забони тоҷикӣ миқдоран ниҳоят зиёд буда, қонуну қоидаҳои зухурот ва нозукҳои талаффузу навишти худро доранд. Вале, чунонки далелҳо собит менамоянд, имлои онҳо дар нутқи хаттию шифоҳии хонандагон на ҳамеша риоя карда мешавад. Масалан, унсурҳои лугавии **пичиррос, гулдуррос, шуввос, тук-тук, қалдар-қулдур** ва амсоли инҳо, ки дар забони адабӣ ва лаҳҷаҳои шимолии забони тоҷикӣ ҳамин гуна шакли истеъмол доранд, дар нутқи даҳонию хаттии хонандагони мавзёҳои самти ҷануби ҷумҳурӣ бештар шакли **пчъраст, гълдъраст, шуваст, тьк-тък, кълдър-кълдър** қор фармуда мешаванд. Албатта, ин бесабаб нест ва ба назари мо, яке аз сабабҳои маъмули он характери халқӣ-гуфтугӯӣ доштани худӣ калимаҳои тақлидист.

Ғайр аз калимаҳои тақлидӣ дар забон боз калимаҳои тасвирӣ мавҷуданд. Вале дар таълим муаллимон аксаран байни онҳо тафовут намегузоранд. Ҳатто дар китобҳои дарсӣ ва асарҳои тадқиқотӣ онҳо аз ҳам ҷудо карда нашудаанд. Ҳол он ки агар ҷиддитар нигоҳ қунем, ду ҳодисаи забонӣ будани онҳо баръало равшан мешавад. Дуруст аст, ки аз ҷиҳати таркиби овозӣ ва адади ҳиҷоҳо онҳо аз ҳам фарқ намекунанд, аммо аз рӯи муносибат ба ҳиссаҳои нутқ ва адои вазифаи синтаксисӣ функцияи яқхела надоранд, зеро калимаҳои тақлидӣ ба боби исм дахл дошта бошанд, калимаҳои тасвирӣ бештар ба сифату зарф майл мекунанд. Илова бар ин, аз лиҳози семантика **ялт-ялт, милт-милт, хил-хил, хим-хим** барин воҳидҳои луғавиро оё калимаҳои тақлиди овоз гуфтан ҷои аст? Ба назари мо, не. Чунки калимаҳои тақлидӣ дар заминаи пайравӣ ё тақлид ба овоз ё садое сар мезананд, лекин калимаҳои тасвирӣ як навъ инъикос, тасвир ё худ акси зоҳирии ҳодисаю воқеа ва ашён ҷудогоноро ба хотир меоранд. Аз тарафи дигар, калимаҳои тақлидӣ ба ҳиссиёти сомеии инсон дахл дошта бошанд, калимаҳои тасвирӣ таассуроти гуногуни босирии шахсанд. Мулоҳиза фармоед: Ордену медальҳо... дар шӯълаи

чароғҳои электрикӣ ялт-ялт чило медоданд (Ф. Н.): ... ба-
ландтарин ситораҳо ҳам ба назар милт-милт тобиш ме-
доданд (Ф. Н.); ...дуюмаш ҳамин ки кафшҳои ялтур-юлтури
ба ту хуш меомадагӣ ба ҳавлиат нарафта, бе пошна мемонад
(Р. Ҷ.)

Қалимаҳои тақлидӣ ҳам дар грамматикаҳои нормативии
мактабӣ ва ҳам дар китобҳои дарсӣ барои мактабҳои олии то
солҳои наздик дар боби «Нидо» таълим дода мешуданд. Ва-
ле, азбаски онҳо хусусияти исми доранд ва нишонаҳои грам-
матикии исмо бечуну чаро қабул карда метавонанд, дар ки-
тобҳои бевосита ба исм бахшидаи Ш. Рустамов¹ ва китоби
«Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» (грамматикаи
илмӣ)² ба боби «Исм» оварда шудаанд.

Холо ҳеч кас ба моли исм будани калимаҳои тақлидӣ шуб-
ҳа надорад. Бинобар он, муаллим вазифадор аст, ки ҳангоми
таълими ин нави исмҳо, пеш аз ҳама:

1). Моҳият, омилҳои пайдоиш, умумияту фарқияти кали-
маҳои тақлидиرو аз калимаҳои тасвирий дар забон ба шогир-
дон фаҳмонад, тафовути онҳоро аз калимаҳои нидой бо далел-
ҳо баён созад.

2). Нишонаҳои морфологии калимаҳои тақлидиру ба ба-
чаҳо гуяд: а) бо суффиксҳои **-ос// -ас** меоянд: **гурунгос, пичир-
рос, фашшас, гулдуррос, шилдиррас**; б) бо суффикси **безадач
-и** сохта мешаванд: **гурси, лаппи, шарти, гурри**; в) бо садоно-
ки пайваस्तкунандаи **-о-** шакл мегиранд: **тарақотурук, фашо-
фаш, гурумогурум**.

3). Ба аломатҳои морфологии исм соҳиб шудани калима-
ҳои тақлидиру шарҳ диҳад: а) суффикси **-ҳо** қабул мекунанд:
чақ-чақҳо, гурс-гурсҳо, пичир-пичирҳо; Ман **чақ-чақҳои** ўро
завқ карда мешунавидам (С. А.); б) бо бандаки изофӣ ба
таркиби ибораҳо дохил мегарданд: **гулдур-гулдури хаво,
фаш-фаши паровоз: фаш-фаши паровоз** аз дур ба гӯш мерасид;
в) пасоянди-ро мегиранд: **Пичир-пичирро** бас кунед; г) гоҳо
бо аломати **-е** меоянд: **Гурс-гурсе**, ки аз болои бом ба гуш
мерасид, ба садои поймони ҳамсоя монанд набуд (С. А.);
д) ба восати суффиксҳои **-а** ва **-ак** аз онҳо исмҳои нав сохта
мешавад: **ғарғара, шақшақа, шаршара, ғулғула, ғижак, қар-
сақ, хуштақ, чирчирак**.

4). Доир ба вазифаҳои синтаксисии калимаҳои тақлидӣ
маълумот диҳад: а) мубтадо мешаванд: **Дукур-дукури** онҳо
торафт наздик мешуд (С. У.); б) бо ёридиҳандаҳои феъли як-
чоя ба вазифаи хабар меоянд: Саг .. **гур-гур** мекард; в) пур-
кунандаи бевоситаю бавосита шуда метавонанд: **Додарам, чи-
ринг-чирингро** бас кунед (Р. Ҷ.): ... **аздар-дару ғат-ғати**

¹ Ниг.: Ш. Рустамов, Таснифоти ҳиссаҳои нутқ ва мавқеи исм. Душан-
бе, 1972; Исм. Душанбе, 1981.

² Ниг.: Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик, ҷ. I. Душанбе, 1985.

вай лаззат мебарад (Ч. И.); г) ҳамчун ҳол низ дар ҷумла/сермаҳсуланд: Занони дигар **қоҳ-қоҳ** меҳандиданд (С. А.); д) муайянкунанда шуда меоянд: Садои **шарт-шарти** ҷӯб ҳам дигар шунида нашуд (С. А.).

Ин усули кор аз чанд ҷиҳат аҳамиятнок аст: а) бачаҳо чи будани моҳияти калимаҳои тақлидӣ ва аҳамияти онҳоро дар забон фаҳмида мегиранд; б) бештар хусусияти предметӣ ва аз ҳиссаҳои нутқ асосан ба исмҳои абстракт қаробат доштани онҳоро сарфаҳм меванд; в) бо роҳи аффиксацияи калимасозӣ каму беш шинос мешаванд; г) қоидаи бо ҳиссаҳои нутқ ифода шудани аъзоҳои ҷумларо ёд мегиранд; д) ба тарзи дурусти талаффузу навишти калимаҳои тақлидӣ одат мекунад.

Калимаҳои тақлидӣ табиати аҷиб доранд. Онҳо ҳам дар ифодаи тақлиди овози одамон ва ҳам дар ифодаи садои ҳайвонот, паррандаю ҳазандагон, бо ҳам бархӯрдани ду ашё, ҳодисаҳои овоздори организмҳои зинда кор фармуда мешаванд. Ғайр аз ин, калимаҳои тақлидию тасвирӣ ҳаракат, равшанӣ, эмоция ва ҳолати рӯҳии инсонро низ инъикос карда метавонанд. Маҳз вобаста ба ҳамин имкониятҳо тобишҳои гуногуни семантикии онҳо пайдо шуда меистанд. Инак, вобаста ба тобишҳои семантикӣ калимаҳои тақлидию ба гурӯҳҳои зерин ҷудо кардан мумкин аст:

1). Калимаҳои, ки ҳолату вазъияти инсонро ифода мекунад: **дарағ-дарағ** (Ҳар ду зонаи Латиф **дарағ-дарағ** меларзид (Ф. Н.); **ҳик-ҳик** (... аз он ҷо **ҳик-ҳик** гиристанӣ ё ба гӯши мо мерасид (С. У.); **гуп-гуп** (...дилаи **гуп-гуп** мезад (С.У.); **чақ-чақ** (**Чақ-чақи** мо... дар бораи Аскарони Сурх буд (С. У.).

2). Калимаҳои, ки садоҳои гуногуни нақлиётро ифода мекунад: **фаш-фаш**, **ғулғула** (Поезд истод. **Фаш-фашу ғул-ғулаи** он паст шуд); **патар-патар** (... аз наддик **патар-патари** аэроплан шунида шуд (С. У.); **ғир-ғир** (**Ғир-ғири** ҷархи ароба аз кӯча ҳам шунида мешуд (С.У.).

3). Калимаҳои инъикоскунандаи садои парандаҳо: **қар-қар** (қар-қари зог), **пит-пилик** (пит-пилики бедона), **чаҳ-чаҳ** (чаҳ-чаҳи булбул), **ку-ку** (ку-куи мисича), **қаҳ-қаҳ** (қаҳ-қаҳи кабак), **қум-қум** (қум-қуми қафтар).

4). Калимаҳои, ки дар ифодаи садои ҳайвонот меоянд: **маос** (маоси бузу гӯсфанд), **ҳангос** (ҳангоси хар), **ак-ак** (ак-аки сағ), **шиа** (шиаи асп).

5). Калимаҳои, ки ба садои ашё ва ҳаводису моеъ оиданд: **шар-шар** (шар-шари об), **шибир-шибир** (шибир-шибири борон), **бақ-бақ** (бақ-бақ ҷӯшидани об).

6). Калимаҳои, ки ба садои гуногун вобастаанд: **шилдир-шилдир** (шилдир-шилдири барги дарахт), **ғарҷ-ғарҷ** (ғарҷ-ғарҷи кафш), **гулдур-гулдур** (гулдур-гулдури раъд).

Гурӯҳҳои тематикӣ-семантикии калимаҳои тақлидӣ аз ин ҳам зиёданд. Вақте ки муаллим хосияти ҳар як гурӯҳро му-

фассал ва ба таври алоҳида ба шогирдон бо далелҳои мувофиқ маънидод мекунад, дар онҳо малакаи аз рӯи семантика гурӯҳбандӣ қардани калимаҳо пайдо мегардад. Аз ҷониби дигар, ин тарзи таълим имкон медиҳад, ки хонандагон тоибшҳои семантикии калимаҳои тақлидиро аз худ намуда, минбаъд дар ҳар мавриди мусоид аз муҳити атроф мисолҳои мувофиқу муносибро ҷудо карда гиранд.

Калимаҳои тақлиди овоз ҳамчун исми хусусияти сермаъноӣ низ зоҳир мекунад. Чунончи, калимаи **гулдур-гулдур** гӯйӣ аз маъно боло боз дар ифодаи мафҳумҳои «садои тирпаронӣ», «садои ду ашӯи бо ҳам бархӯрда», «ғулғулаи одамон», «садои қарсақ» ва ғайра қор фармуда мешавад. Ба ҳамин монанд, калимаҳои **ғулғула**, **патар-патар**, **шилдир-шилдир**, ки яке ба садои поезд ва дигаре ба садои самолёту баргҳои дарахт дахлдоранд, аксаран дар мафҳуми «ғулғулаи одамон», «садои қаноти парранда», «садои об» ҳам истеъмоли меёбанд ва табиист, ки маънии баъдинаи онҳо дар заминаи ҳамон маъноӣ аввала сар задааст. Бино бар он, ба бачаҳо фаҳмондани маъноҳои иловагии калимаҳои тақлидӣ ва нишон додани сабабҳои пайдоиши афзоиши маъноҳои дуюму сеюми онҳо дар забон ба он бурда мерасонад, ки шогирдон: а) мавзӯи сермаъноии воҳидҳои луғавиро, ки дар боби лексика омӯхта буданд, чуқуртар дарк мекунанд; б) роҳҳои ба амал омадани маъноҳои баъдинаи унсурҳои лексикиро такроран ба хотир меоранд ва дар зеҳни худ мустақкам менамоянд; в) аз асарҳои бадеӣ ва аз ҳар гуна порчаҳои назмию насрӣ интиҳоб намудани калимаҳои сермаъноро ёд мегиранд; г) минбаъд ба ёфтани дар ҷои худ қор фармудани ҳамин гуна калимаҳо вобаста ба ифодаҳои семантикӣ одат мекунанд.

Калимаҳои тақлиди овоз аз ҷиҳати таркиби овозӣ ҷолиби диққатанд. Аз рӯи маводи ҷамъшуда маълум мегардад, ки калимаҳои дорои як ҳичо хеле кам буда, аксарияти онҳо таркибан ду-се ва ҳатто аз ин ҳам зиёд ҳичоҳоро дар бар мегиранд. Ин, эҳтимол, аз он сабаб рӯй медиҳад, ки дар забони тоҷикӣ калимаҳои тақлидӣ бештар дар шакли такрор сурат меёбанд ва ҳамин ки калима такрор ёбад, хоҳу нохоҳ зарурияти пайдоиши ҳичоҳи дигар ба миён меояд. Калимаҳои тақлидӣ вобаста ба муносибати овозҳои садоноки таркиби худ низ якхела шуда наметавонанд. Дуруст аст, ки дар як қисми онҳо умумияти овозӣ дида мешавад, вале дар қисми дигар ин ҳодиса истисноат. Аз ин рӯ, муаллим метавонад ин гуна мисолҳоро зиёдтар ҷамъ карда, онҳоро вобаста ба умумияту фарқиашон дар асбоби аёни ё тахтаи синф ба гурӯҳҳои алоҳида тасниф намояд ва таълими калимаҳои тақлидиро дар асоси ҳамин гурӯҳҳо ба роҳ монад. Масалан, ин тавр:

1). Калимаҳои, ки бо айни як таркиби овозӣ истеъмоли мешаванд: **тақ-тақ**, **гулдур-гулдур**, **чак-чак**, **гурс-гурс**, **фаш-фаш**, **гуп-гуп**, **шаф-шаф**, **хур-хур** ва ғайра.

2). Қалимаҳое, ки садоноки а-и таркибашон дар ҷузъи дуюм ба *ӯ* табдил меёбад: **дакар-дукур, қалдар-қулдур, тарақ-туруқ, какар-кукур, қарс-қурс.**

3). Қалимаҳое, ки садоноки а-и таркибашон дар ҷузъи дуюм ба иваз мешавад: **шалдар-шилдир, ғаранг-ғиринг, ҳанг-ҳинг, патар-питир, ғарҷ-ғирҷ.**

4). Қалимаҳое, ки садоноки о-и охири онҳо ба а мубаддал мегардад. Яъне, қалимаҳое, ки ду шакли талаффуз доранд: **пичиррос—пичиррас, гулдуррос—гулдуррас, чиррос—чиррас** ва ғайра.

Бо ин роҳ омӯзондани қалимаҳои тақлиди овоз аз он ҷиҳат салоҳ доништа мешавад, ки мактаббачаҳо, аввалан, ҳодисаҳои фонетикиро, мухтасар бошад ҳам, бори дигар такрор карда, дар хотир мустаҳкам месозанд, баъдан, усули аз рӯи таркиби овозҳо ба гуруҳҳо ҷудо кардани қалимаҳоро ёд мегиранд, сеюм, малакаи дурусти лугатфаҳмӣ пайдо мекунанд, чорум, қоидаҳои дуруст талаффуз кардану мувофиқи имло навиштани қалимаҳоро аз худ менамоянд, дар охир, ба тафовути қалимаҳои тақлиди овоз аз дигар воҳидҳои луғавӣ сарфаҳм мераванд. Ин муваффақият ҳамон вақт дастрас мегардад, ки муаллим ба шогирдон тарзи бо қалима, аз ҷумла бо қалимаҳои тақлидӣ, кор карданро ёд диҳад. Зеро кор бо қалима, ки барои ташаккули нормаҳои нутқи адабии бачаҳо, барои соҳибадою фаҳмо, фасеҳ ва болиғ воқеъ гаштани сухани онҳо омил хубест, яке аз вазифаҳои муҳими таълими курси забони адаби дар мактаб мебошад. Барои он ки дар бобати омӯзиши қалима муаллим ба муваффақияти бештар ноил гардад, мебошад *ӯ* аллақай аз ибтидои соли таҳсил марҳилаҳои қори худро муайян созад. Ба назари мо, он марҳилаҳо аз инҳо иборатанд: а) фаҳмондани маънои қалима, б) таълими дурусти талаффузи қалима, в) маънидои имлои қалима, г) ёд додани қоидаҳои дуруст хондани қалима дар матн, д) омӯзондани истифодаи бамавриди қалима дар нутқи ҳаттию даҳонӣ мувофиқи норми забони адаби. Иҷрои ҳамаи ин кор танҳо дар процесси дарс, албатта, аз имкон берун аст. Аз ин рӯ, муаллим метавонад, баъзе аз мавзӯҳои ба таври алоҳида дар дарсҳои иловагӣ ҳал намояд. Ба ин муносибат, ташкили мунтазами дарсҳои иловагӣ, сӯҳбатҳои ҷудогона зимни ин ё он мавзӯ, ба роҳ мондани қори мустақилонаи хонандагон, ки аз талаботи асосии имрӯзаи мактабу маориф мебошад, вазифаи аввалиндараҷаи ҳар як муаллим ба ҳисоб меравад.

ТАЪЛИМИ ҚАЛИМАҲОИ НАЗДИҚТАЛАФФУЗ

Таркиби луғавии забони адабии тоҷик ниҳоят бой ва гуногунранг аст. Ин гуногунрангӣ, пеш аз ҳама, дар заминаи инкишофи тадриҷии ҳуди он — зуҳуроти қалимаю мафҳумҳои подир, иқтибос аз забонҳои дигар, пайдоиши маъно ва тобиш-

ҳои иловагии маъно дар воҳидҳои луғавӣ, мунофиқати семантика дар баъзе аз онҳо, ба майдони истеъмоли омидани унсурҳои ҳаммаъноӣ муқобилмаъноӣ, парониму омонимҳо ва қолабҳои гуногуни маҷозӣ ба назар мерасад. Аз тарафи дигар, ҳоло ки процесси ба забони адабӣ гузаштани унсурҳои созгору шоистаи лаҳҷаҳои маҳаллӣ босуръат давом дорад ва аз ин ҳисоб дар истеъмоли ҳаррӯзаи мардум пайдо шудани ба норми даромадани вариантҳои гуногуни калимаҳо, мувозаю параллелҳо, шакли қолабҳои мувофиқи муносиб беш аз пеш мушоҳида мешавад, таркиби луғавии забони адабӣ боз ҳам мукамал ва муқтадиру пурмазмун шуда истодааст. Дар ҳақиқат, ҳар қадар ки таркиби луғавию сохти грамматикӣ забон бештар такмил ёбад, нуфузу иқтидори он дар зиндагӣ ба ҳаҷмон дараҷа зиёд меафзояд ва имконияти нутқи солими ворисони забон хубтар таъмин мегардад.

Дар ҳаҷми ҳамина бисту ду соат муаллим бояд мафҳум ва маъноӣ калима, ҳодисаи сермаъноӣ, маъноӣ аслию маҷозӣ дар калимаҳо, категорияҳои лексикӣ — синоним, омоним, антоним, унсурҳои маъмул ва номаъмул, воҳидҳои соҳавӣ, шевагӣ, килимаҳои аслии тоҷикӣ ва иқтибосӣ, таърихи баромади калимаҳо, унсурҳои кӯҳнаю нав ва ғайраро ба шогирдон таълим диҳад. Дар қатори ҳаман ин, ба назари мо, омӯзиши калимаҳои наздикталаффуз ҳам аз аҳамият ҳолӣ нахоҳад буд. Зеро калимаҳои наздикталаффуз як қабати махсуси лексикоро ташкил дода, донишмандони маъноӣ луғавӣ ва дар ҷои худ қор фармуда тавонистани онҳо аз ҷониби шогирдон як омили муҳими луғатдону луғатфаҳм гардидани онҳо ба ҳисоб меравад.

Мутаассифона, дар баъзе китобҳои муаллифон байни калимаҳои наздикталаффуз ва паронимҳо сарҳад нагузошта, онҳоро омехта маънидод мекунанд¹. Ҳол он ки аз рӯи тафсилоти луғатҳои маълум мешавад, ки парониму калимаҳои наздикталаффуз аз ҳам фарқ мекунанд. Масалан, дар луғати Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова паронимҳо чунин тавзеҳ ёфтаанд: «Паронимҳои калимаҳои ҳамрешаанд ва аз ҷиҳати оҳанги талаффуз бо якдигар наздик буда, дар ифодаи маъноҳои гуногун меоянд, ё худ қисман бо маъноҳои ҳамдигар мувофиқат мекунанд»². Айнан ҳамин гуна маънидод доир ба паронимҳо дар луғати Х. Ҳусейнов ва К. Шукурова низ ба мушоҳида мерасад³. Аммо зимни мафҳуми «калимаҳои наздикталаффуз» чунин нави махсуси воҳидҳои луғавӣ дар назар дошта мешавад, ки дар талаффуз бо ҳам қаробат дошта бошанд ҳам, аз ҷиҳати баромад, ифодаи маънӣ ва имло ба қулӣ фарқ ме-

¹ Ниг.: *Коллектив*. Забони ҳозираи тоҷик, 1 (лексика). Душанбе, 1981, сах. 26.

² Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова. Словарь — справочник лингвистических терминов. М., 1976, стр. 272.

³ Ниг.: Х. Ҳусейнов, К. Шукурова. Луғати терминҳои забоншиносӣ. Душанбе, 1983, сах. 150.

кунанд ва ин навъи калимаҳо дар забон бештар ба гурӯҳи «парономазия» наздикӣ доранд¹. Мисли мафҳум (фаҳмо, аниқ, равшан), — мавҳум (номаълум, нофаҳмо, тасаввури хира), қавл (аҳд, паймон, ваъда) — қавм (авлод, мардуми як маҳал), эҳтимол (шояд, мумкин) — эҳтимом (саъю кӯшиш, ғамхорӣ) ва амсоли инҳо. Бинобар он, паронимҳо ва калимаҳои наздикталаффузро ҳамчун ду ҳодисаи гуногуни забонӣ ва ду гурӯҳи фарқкунандаи воҳидҳои луғавӣ дар истеъмоли ба ҳисоб гирифтани лезим аст.

Калимаҳои наздикталаффуз дар муомилоту муоширати одамон хеле фаровонанд. Вале, агар ба таркиби овозини онҳо дар нутқ диққат кунем, мебинем, ки шакли дурусту муътадилӣ онҳо на ҳамеша риоя карда мешавад. Барои мисол калимаи ба ҳама маълуми қарин-ро мегирем. Калимаи мазкур аз ҷиҳати маънӣ ба шарҳу эзоҳ эҳтиҷ надорад, вале таркиби овозини он дар гуфтугӯ ҳамеша дуруст ба эътибор гирифта намешавад. Ҳамин аст, ки дар аксар маврид қарин дар шакли қалин ба қор меравад (дугонаи қалин, ҷураи қалин ва ғ.) ва ҳол он ки қалин ҳам аз ҷиҳати баромад ва ҳам аз рӯи ифодаи воқеият ба калимаи қарин ҳеч умумият надорад. Албатта, ин бесабаб нест ва сабаби асосии он, ба назари мо, аз як тараф, ба саҳви гӯянда — надонишани шакли дурусту маъноӣ луғавии калимаҳо алоқаманд бошад, аз ҷониби дигар, ба ҳодисаҳои фонетикӣ — якдигарро иваз кардани ҳамсадоҳои пешизабонии л ва р дар нутқ вобастагӣ дорад.

Ҳодисаи мазкур ҳам дар истеъмоли насли калонсол ва мардуми устоду мактаб надида ва ҳам дар истеъмоли ҷавонону насли мактабҳои ҳар лаҳза мушққида мегардад. Барои он ки ҳар як калима дуруст ва мувофиқи меъёри муқаррарии забони адабӣ талаффуз ёбад, маъноӣ он беҳалал бошад ва хонандагон дар ин бобат ба галат роҳ надиҳанд, мебояд мӯаллим дар рафти таълим чунин чораҳо андешад:

1). Моҳияти калимаҳои наздикталаффузро дар забон ба хонандагон ҳаматарафа фаҳмонад.

2). Тафовути калимаҳои наздикталаффузро аз калимаҳои паронимӣ баён созад.

3). Чанд калимаи аз ҷиҳати талаффуз наздикро ҳамчун намуна аз асбоби аёнӣ ба бачаҳо шарҳ диҳад.

4). Матнҳои ёбад, ки дар онҳо калимаҳои навъи мазкур бештар бошанд ва он матнҳоро бо овози баланд хонда, аз бачаҳо талаб кунанд, ки калимаҳои дарқориро мустақилона ёфта, ба дафтар нависанд.

5). Худи шогирдонро ба ёфтани ҳамин қабил калимаҳо аз матнҳои ҳархела раҳнамун сохта, тарзи ба дафтар зикр кардани маънидод намудани онҳоро ёд диҳад.

¹ Оид ба мафҳуми истилоҳи «парономазия» ниг.: Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова. Ҳамон ҷо.

6). Иншои корҳои хаттиро дар асоси матнҳои ба роҳ монанд, ки дар онҳо калимаҳои наздикталаффуз каму беш ҳастанд.

Чунин усули кор аз он ҷиҳат аҳамиятнок аст, ки: а) шоғирдон ба моҳияти калимаҳои наздикталаффуз ҳамчун гуруҳи махсуси лексикӣ сарфаҳм мераванд; б) тафовути калимаҳои наздикталаффузро аз пароним, омониму синоним ва дигар гуруҳҳои лексикӣ-семантикӣ фаҳмида мегиранд; в) ба ҷудо кардани дар шакли луғат маънидод намудани чунин унсурҳои луғавӣ аз матнҳои алоҳида охишта-охишта одат мекунад; г) онд ба талаффузу навишти дурусти калимаҳои навъи мазкур дар бачаҳо малака пайдо мегардад; д) қобилияти даррокии шоғирдон дар бобати дарки маъноӣ луғавии калимаҳои наздикталаффуз меафзояд.

Калимаҳои наздикталаффуз бештар характери гуфтугӯӣ доранд. Бесабаб нест, ки миқдори онҳо дар забони зиндаи халқ — дар шеваю лаҳҷаҳои маҳаллӣ хеле бисёр ва домани истеъмолашон басо фарох мебошад. Барои намуна чанд калимаро аз материали шеваи ҷанубӣ аз назар мегузаронем: **хърова** (хӯроба) — **харова** (хароба). Аз инҳо яқумӣ маъноӣ «оби андаки барои нушидан аз оби бисёр таровиш ёфтастода» ва дуҷумӣ мафҳуми «харобу лоғар»-ро ифода менамоянд. Ба ҳамин монанд, унсурҳои **чака** (мост) — **чъка** (чакра, қатра), **бизот** (молу матоъ) — **бисот** (гилем, қолин, ҳар чизи густурданӣ) низ вобаста ба тарзи талаффуз дар шеваи мазкур хусусияти ҳамоҳангию ҳамовозӣ пайдо мекунад. Бино бар он, ҳангоми омӯзиши категорияҳои лексикӣ аз лаҳҷаи худ шоғирдон гирифтани ҳамин қабил калимаҳо на танҳо аҳамияти амалӣ, балки аҳамияти махсуси назарӣ низ касб мекунад. Аҳамияти амалии ин усули кор дар он аст, ки минбаъд бачаҳо дар ҳар мавриди мувофиқу муносиб метавонанд худашон унсурҳои зинди ҳамовозу ҳамоҳангро аз нутқи аҳолии маҳаллӣ интиҳоб намуда, онҳоро аз рӯи семантикаю таркиби овозҳо ба гуруҳҳо ҷудо намоянд. Мухимаш ин ки, бо ин роҳ завқи забонфаҳмию забонмӯзии шоғирдон бедор мегардад, дар онҳо ҳисси мустақилона фикр кардан ва оиди ин ё он масъалаи забон мустақилона муҳокима рондан ба вуҷуд меояд.

Калимаҳои наздикталаффуз дар забони тоҷикӣ роҳҳои гуногуни пайдоиш доранд, ки ба назари мо, маъмултариниашон инҳо мебошанд:

1). Иваз шудани ҷои овозҳо: қалб—қабл, маҳрум — марҳум, фарқ — фақр, кашф — қашш, маҳрам — марҳам.

2). Илова шудани овозҳои алоҳида: рад — раъд, тааммул — таҳаммул, мараз — маъраз.

3). Як садонокро иваз кардани садонокҳои дигар: сурат—сират, аморат—иморат, оҳан—оҳун (гор, нақб).

4). Бар ивази як ҳамсадо омадани дигар ҳамсадо: аҳгар—

ахтар, аниқ — амик, манзур — маъзур, ифода — ирода, эхсон — эҳзон, марҳам — малҳам.

Омӯхтани роҳҳои зухуроти калимаҳои тарзи талаффузашон наздик аз он ҷиҳат салоҳ доништа мешавад, ки ба ин восита шогирдон минбаъд: а) маъноӣ луғавии онҳоро бо ҳам омехта намекунанд; б) талаффузи дурусти калимаҳоро ёд мегиранд; в) дар заминаи иваз шудани ҷои овозҳо, яқдигарро иваз кардани садоноку ҳамсадоҳо пайдо гардидани маъноҳои нав ва тобишҳои иловагии маъноро мефаҳманд; г) захираи луғавии худро боӣ месозанд ва кӯшиш мекунанд, ки ҳар як калимаро дар ҷои худ ба қор баранд ва **маяҳам**-ро **марҳам**-у **тафсир**-ро **тасвир** нагӯянд. Ҳамаи ин ба тез шудани зеҳни талабаҳо, афзудани қобилияти луғатфаҳмию луғатдонии онҳо мусоидат хоҳад кард, ки мурод аз омӯзиши боби лексика низ, пеш аз ҳама, тақозои ҳамин масъалаи муҳими забон аст.

Калимаҳои наздикталаффуз аз ҷиҳати баромад ва муносибати худ ба забонҳо ҳам якхела нестанд. Аз рӯи он маводе, ки мо дар даст дорем, ба хулосае омадан мумкин аст, ки онҳо ҳам аз ҳисоби унсурҳои хоси тоҷикӣ (эронӣ) ва ҳам аз воҳидҳои иқтибосӣ силсила баста метавонанд:

1). Аз калимаҳои аслии тоҷикӣ: ахгар—ахтар, оҳан—оҳун.

2). Аз калимаҳои иқтибосӣ (арабӣ): қалб — қабл, фарқ — фақр, эҳсон — эҳзон.

3). Аз калимаҳои иқтибосию тоҷикӣ: кафш (тоҷикӣ)—кашф (арабӣ).

Аз таснифоти мухтасари боло бармеояд, ки дар забони адабии ҳозираи тоҷик аз ҳама зиёд калимаҳои иқтибосии арабӣ дар талаффуз бо яқдигар наздику ҳамовоз мешаванд. Ин ҳодиса, эҳтимол, ба хусусиятҳои флективии ҳуди забони арабӣ алоқаманд аст, ки тафсили ҳаматарафани он аз доираи қорӣ мо берун мебошад.

Нишон додани таркиби калимаҳои наздикталаффуз, фаҳмондани муносибати забонии онҳо ба шогирдон имконият медиҳад, ки аз як тараф, ба робитаи таърихии забони тоҷикӣ бо дигар забонҳои дуру наздик ошно гарданд, аз тарафи дигар, ба моҳияти унсурҳои иқтибосию зарурияти иқтибосшавӣ аз як забон ба забони дигар сарфаҳм раванд. Ҳамчунин қоидаи аз матнҳои яқлухт ё худ порчаҳои алоҳидаи бадеӣ ёфта гирифтани калимаҳои арабиро аз худ намуда, ба ин восита як қатор мавзӯҳои пештар омӯхтаи боби лексикаро тақроран ба хотир меоранд ва дар зеҳни худ мустаҳкам месозанд.

Ҳодисаи дигаре, ки дар воҳидҳои луғавии наздикталаффуз ба мушоҳида мерасад, аз ҷиҳати миқдори ҳиҷоҳо мувофиқат кардани онҳост. Масалан, агар муодили аввал чор-панҷ, ё худ аз ин кам ё зиёд ҳиҷоҳо дошта бошад, муодили дуюми он низ ҳатман ҳамин қадар ҳиҷоро дар бар мегирад. Илова бар ин, агар ба адаби овозҳо (садоноку ҳамсадоҳо)-и таркиби калимаҳои мазкур назар созем, мебинем, ки истисно аз баъ-

зен онҳо, аксаран (ҳар ду муодил) дар зминан як гуруҳи миқдоран муайяни овозҳо ташаккул ёфтаанд. Маҳз тавассути ҳамин имкониятҳо ин навъи калимаҳо аз дигар гуруҳҳои луғавӣ фарқ мекунад.

Аз ин рӯ, баён намудани хусусиятҳои фонетикӣ ноҳидҳои луғавӣ тарзи талаффузашон наздик ба он мебарад, ки бачаҳо: а) моҳиятан тафовути овозҳо — садоноку ҳамсадохоро чуқуртар фарқ мекардагӣ мешаванд; б) коидан ҳиҷо на аҳамияти ҳиҷоҳоро дар нутқи хаттию шифоҳӣ як бори дигар ба хотир меоранд; в) навъҳои ҳиҷоро дар забон аниқтар мефиҳманд; г) мавқеи садонокҳоро дар ташаккули ҳиҷоҳо ҳаматарафа муайян менамоянд; д) ба ҳодисаҳои фонетикӣ бештар шинос мегарданд.

Чи тавре ки аз тафсилоти мухтасари боло маълум мешавад, таълими калимаҳои наздикталаффуз дар забон на танҳо барои аз худ намудани масъалаҳои мухталифи боби лексика, инчунин барои амиқу ҳарҷониба аз бар кардани бисёр мавзӯҳои оиди фасли фонетика низ кумак мерасонад. Бино бар он, ҳатто дар дарсҳои иловагӣ ё мавридҳои мувофиқ зимни омӯзиши ин ё он мавзӯ ёфтаву алоқамандона таҳлил намудани калимаҳои навъи мазкур, дар асоси ҳамин хели воҳидҳои луғавӣ ташкил кардани бозиҳои грамматикӣ аз аҳамият холи нест. Дар варақан деворни мактаб зери сарлавҳаи «Шаклу маънии калимаҳо» дарҷ кардани қарин — қалин, тафсир — тафсил, мафҳум — мавҳум, ошиқ — ошук, аниқ — амиқ барин калимаҳо, дар маҳфили фанӣ оиди ҳамин мавзӯ ташкил намудани чанд баромад аз ҷониби хонандагон, ба роҳ мондани саволу ҷавоб байни бачаҳо низ танҳо ба фоидаи кор асту бас. Чунки бо ин роҳ ҳам ҳисси кунҷковии хонандагон доир ба масъалаҳои забон меафзояд ва ҳам қобилияти мустақил фикр кардану ақида рондани онҳо инкишоф меёбад.

ЧАНД МУЛОҲИЗА ОИД БА ИНКИШОФИ НУТҚИ ШОГИРД

Маданияти нутқ як ҷузъи ҷудонопазири маданияти умумии инсон аст. Ҳастии кас, ҳислатҳои волою манфурӣ одамии маҳз дар сухан таҷассум меёбад. Дарвоқеъ, ботини ҳар як шахсро аз тарзи гуфтор ва муносибату муошарати ӯ бо атрофиён қиёс кардан қорест на чандон мушқил. Ҳамаи ин ҳақиқати воқеӣ тақозо мекунад, ки ғамхорӣ нисбат ба нутқи шевою мавзун ва мантиқан ғанию солими шогирд яке аз самтҳои асосии фаъолияти устодони ҳар як таълимгоҳ қарор гирад.

Саволе ба миён меояд, ки талаба дар мактаб бояд қадом шакли забони миллиро омӯзад, то ин ки маҳорати сухандонию ғановати нутқи ӯ таъмин гардад? Ин ҷо як ҷавоб аст: шакли

адабин забони миллиро. Аммо бисъёр хонандагоне, ки бори нахуст ба мактаб меоянд, хануз ба нормаҳои муқаррарии забони адаби одат накардаанд ва ба онҳо чандон балад ҳам нестанд. Ҳатто талабагоне низ вомехуранд, ки ба моҳияти аксар элементҳои забони адаби дуруст сарфаҳм намераванд. Модоме ки вазъият чунин аст, дар ибтидо як ҳолате ба амал хоҳад омад, ки таълими забони адаби дар шароити қариб «дузабонӣ» (забони адабию лаҳча) давом меёбад.

Таҷриба нишон медиҳад, ки хонанда — намоёндаи ҳар як лаҳча баъд аз ба мактаб рафтан, ҳарчанд ки дар он ҷо забони адаби меомӯзад, як муддати мадид дар баробари забони адаби лаҳчаи худро низ ҳамчун омили гуфтугӯ истифода мекунад. Ин ҳодиса аз он сабаб воқеъ мегардад, ки хонандагон дар онла — бо падару модар ва дигар атрофиён бо лаҳча ва дар мактаб — бо устодон тавассути забони адаби сухан мекунад. Ҳамин рӯйдодӣ ҳамешагӣ водор месозад, ки муаллим дар ҳар як шароити нутқ аз ин ё он шакли забони милли истифода намудани шогирдонии худ огоҳӣ дошта бошад. Агар устоди мактаб ҳамин масъаларо қатъи назар созад ва забони хонандаро танҳо дар мактаб — дар рафти дарс зери назорат гирад, онгоҳ барои рафти камбудии нутқи бачаҳо имконияти мусоид ба даст оварда наметавонад.

Дар яке аз мактабҳои ноҳияи Комсомолобод будем. Мушоҳида кардем, ки унсурҳои лугавии **даръё**, **баромадан**, **осмон**, **юнучқа** ва ба ин монанд боз бисъёр калимаҳо дар нутқи шогирдон берун аз дарс дар шакли **дайро**, **бурмадан**, **осмун**, **рӯшқа** ба қор мераванд, вале дар дарс ин ҳодиса мушоҳида нашуд ва агар мушоҳида шуда бошад ҳам, хеле кам. Ин нишон медиҳад, ки шогирдони мактаби мазкур забони адабию танҳо дар муҳити таълимгоҳ — дар дарс истифода мекунанду бас ва ҳамин ки аз доираи мактаб берун раванд, дар хона, дар байни рафиқон ва аҳолии деҳ ягона воситаи баъни онҳо лаҳча аст. Барои ҳамин ҳам дар нутқи толибилмони ин гуна мактабҳо дар давраҳои аввали таҳсил як навъ омезиши элементҳои гуногуни забон — элементҳои забони адабию лаҳчаҳои маҳаллӣ ба амал меояд, ки он тарзи гуфторро ғализу гӯшхарош месозад. Вале баъдтар — танҳо дар зинаҳои нисбатан болотари камолот онҳо имкон меёбанд, ки нутқи худро идора кунанд ва аз унсурҳои лаҳчаю забони адаби доништа истифода баранд, ки дар он сурат дар баъни фикр яке ба дигаре ҳалал расонда наметавонад.

Сабаби мустаҳкаму устувор ва бардавом будани вохидҳои лаҳчавӣ дар нутқ дар ҳама зинаҳои инкишофи ҳаёти инсон ба ҳеч кас пушида нест. Ба таври дигар, лаҳчаи мавзев зист барои ҳар як фарди ҷомеа аввалин забонест, ки онро аз модар меомӯзад ва тавассути он як умр мубодилаи афкор мекунад. Вале барои омӯзгор фақат донишдани он далел, ки истифодаи маводи лаҳчавӣ дар нутқ ба хонандагон дар бобати фавран

ва ба пуррагӣ аз худ намудани нормаҳои талаффузи забони адабӣ имконият наметад, ё умуман то як дараҷа фаҳмида ни конуну қоидаҳои забони адабиёро душвор мегардонад, ки-фоя нест, балки инро ҳам бояд ба назар гирифт; ки таъсири манфии лаҳҷаҳои маҳаллӣ дар рафти таҳсил низ ба хонандагон хеле зиёд хоҳад буд. Ин ҷо як сабаб аст: лаҳҷаҳои маҳаллӣ, пеш аз ҳама, дар тарзи талаффуз — саводи орфоэпии бачаҳо чуқур реша медаводанд ва модоме ки гуфтугӯи онҳо мутобиқ ба нормаҳои талаффузи лаҳҷа ҷараён мегардад, табиист, ки ин ҳодиса ба нутқи хаттӣ онҳо беасар намемонад.

Чунонки маълум аст, хат бояд ба принципҳои грамматика ва орфоэпия узван алоқаманд бошад, вале борҳо ҳаёт исбот кардааст, ки на ҳамеша тарзи навишти як қисм одамон ба талаффузи онҳо мувофиқат карда метавонад. Бино бар он, бояд эътироф намуд, ки ҳангоми таълими қоидаҳои имло ҷиддӣ ва системанок гузарондани дарс оид ба орфоэпия дар мактаб аҳамияти бисёр дорад. Академик Л. В. Шерба ба ин масъала ишора карда, чунин гуфта буд: «Барои он ки масъалаи орфография дуруст ҳал шавад, дар навбати аввал, масъалаи орфоэпияро ҳал бояд кард»¹. Дар ҳақиқат, ҳамин хел аст, чунки барои дуруст ва аз рӯй қоида навиштани як миқдор каллимаҳо, аз қабилӣ **об**, **амма**, **нӯх** меъёри асосӣ танҳо тарзи талаффузи онҳост. Зеро дар навишт, қабл аз ҳама, ба таркиби овозии каллимаҳо таъки қарда мешавад. Ин қоидаи маълум ҳамон вақт қурб пайдо мекунад, ки агар барои қиёс нутқи адабӣ дар назар дошта шуда бошад. Чунки шакли лаҳҷавии воҳидҳои мазкур (**ов**, **амба**, **нӯах**) барои имло меъёр шуда наметавонад, балки баръакс ана ҳамин тарзи лаҳҷавии талаффуз боиси сар задани як қатор ғалатҳо дар қорҳои хаттӣ хонандагон мегардад.

Бино бар он, орфографияю орфоэпия дар таълим хилофи яқдигар нестанд, балки онҳо ду шохан тавъаму бо ҳам пайвандӣ як баҳши тадрисот — забони адабӣ мебошанд. Бо вучуди ин, бисёр муаллимон дар сари он ақидаи ғалатанд, ки машқҳои орфоэпӣ гӯё на танҳо аҳамият надоранд, балки баръакс дар омӯзиши қоидаҳои имло халал мерасонанд. Натиҷаи ҳамин гуна мулоҳизоти бечост, ки хонандагони мо алҳол дар бобати талаффузи овозҳо, ҳарфҳо, ҳатто каллимаю ибораҳо маҳорати кофӣ надоранд. Вале муаллимон худро дар ин рӯйдодди ноҷоя, ки он самарани пасти усули таълими имлоро дар муҳити лаҳҷа нишон медиҳад, ҷавобгар намеҳисобанд. Барои он ки чунин ҳодисаи нохуш рӯй надиҳад ва усули тартиб додани плани қор оид ба он системаи дарсҳое, ки баҳшида ба таълими имло сохта мешаванд, таҳриф нагардад, дастаннал талаффузи адабии забони тоҷикиро ҳамчун меъёри муқаррарӣ

¹ Л. В. Шерба. Транскрипция иностранных слов и собственных имен и фамилий. — Труды комиссии по русскому языку, т. I. М., 1931, стр. 189.

ба назар гирифтаи лозим аст. Зеро дар омӯзиши нормаҳои талаффузу навишт ба шогирдон таълими якҷояю баробари онҳо дар муҳити лаҳча ниҳоят муҳим буда, натиҷаи хуб ҳам дода мегаронад.

Тағтишу таҳлили ғалатҳои лаҳҷавӣ собит месозанд, ки захираи луғавии шогирдони мактаб аз ҳисоби унсурҳои забони адабӣ — ҳосса унсурҳои, ки муродифоти лаҳҷавии худро иваз карда тавонанд, чандон бой нест. Ана ҳамин «харобӣ» ҳатто имкон медиҳад, ки бачаҳо ба масъалаи *фурӯғзории ин ё он* калимаи нодаркори лаҳча (лаҳҷаи худ) ва ба ҷои он қабули ин ё он воҳиди сараю умдаи забони адабӣ дар нутқи сарфаҳм раванд. *Аз ин рӯ*, воҷиб аст, ки устодону роҳбарони мактаб барои хонандагон имконияти омӯзиши муқоисавии нормаҳои забони адабию лаҳҷаҳои маҳаллиро таъмин созанд, то ин ки талабагон бо ин роҳ дониши худро оид ба масъалаҳои забон хеле васеъ карда, афзалияти забони адабро дар зиндагӣ нисбат ба лаҳҷа фаҳманд ва дар нутқи шифоҳиву хаттӣ диалектизмҳоро оқилона бо муродифҳои маъмули адабӣ иваз намоянд. Чунки дониши фароҳу умумии хонанда доир ба масъалаи муҳталифи забон, аз ҷумла сарфаҳм рафтани ӯ ба хусусиятҳои характерноки дохили ҳар як лаҳча, дар бисёр маврид на фақат барои донишҷӯи ноқисҳои нутқи шифоҳӣ, балки барои дарки норасою ғалатҳои имловии худ низ кумак мерасонад. Беҳуда нест, ки қариб ҳамеша мактабиён ғалати қорҳои хаттиашро ба тарзи талаффуз вобаста медонанд. Чунин маънидод аз тарафи бачаҳо як навъ пешравист, зеро ин нишон медиҳад, ки савияи дониши онҳо дар бобати фаҳмидани фарқи байни нормаҳои забони адабию лаҳҷаҳои маҳаллӣ хеле инкишоф ёфтааст.

Таълими имло раванди қиёсан бардавом ва барои бачаҳо марҳилаи нисбатан мураккаб ҳисоб меёбад. *Аз ин ҷиҳат*, хоҳноҳ чунин савол ба миён меояд: Магар дуруст нест, ки пеш аз омӯзиши нормаҳои талаффузи забони адабӣ ва қатъи назар аз он ки шогирдон аз таъсири лаҳча озод шудаанд, ё не, аввал ба онҳо қоидаҳои имло таълим дода шавад? Ҷавоби ин савол чунин аст: Истисно аз он ки дар бисёр маврид қобилияти азхудкунии хонандаҳо дар бобати тарзи талаффузи ҷозибу ҷолиб нисбат ба малакаи дурустнависӣ дар онҳо суст инкишоф меёбад, таълими нутқи даҳонӣ ва имло бояд дар як вақт оғоз ёфта, баробар давом кунад. Ин ду омил аз ҳам ҷудопазиранд, ки якеро бе дигаре ба ифоқа овардан амалест бас душвор.

Ҳангоми таълими қоидаҳои имло лозим меояд, ки муаллим гоҳо нормаҳои навиштро бо шакли талаффузи лаҳҷаи худ шогирдон муқоиса намояд, дар мавриди дигар, мувофиқат кардан ё накардани имлои калимаю овозҳои ҷудогоноро бо тарзи талаффуз — ҳам талаффузи лаҳҷавӣ ва ҳам забони адабӣ ба бачаҳо бо аёнӣ нишон диҳад. Ин усули кор дар баланд

шудани сатхи дониши умумии мактабиён таъсири мусбат мерасонад ва дар баробари саводи имло, саводи орфоэпии онҳо низ боло бардошта мешавад.

Машқҳо доир ба талаффузи калимаю овозҳои алоҳида дар муҳити лаҳча, ки дар онҳо, аз як тараф, муносибати системии овози забони адабию лаҳҷаҳои маҳалли, аз тарафи дигар, системан овозии лаҳҷаҳо бо нормаҳои маъмули имло ва дар охир, муносибат байни қоидаҳои талаффузи забони адабию имкониятҳои навишт ба ҳисоб гирифта мешавад, дар роҳи қорӣ намудани усулҳои гуногуни таълими имло дар мактаб аҳамият пайдо мекунад. Моҳияти роҳи усули таълими имло дар шароити лаҳча низ дар он зоҳир мегардад, ки ҳамаи он аз рӯи тадбирҳои амалӣ ва мақсади муайян истифода карда шавад.

Чунонки маълум аст, аз рӯи принцип талабот нисбат ба нутқи устоду шогирд дар бобати талаффузи овозҳои нутқ ва калимаю таркибҳои алоҳида гуногун шуда наметавонад. Яъне, ҳар ду ҳам бояд нормаҳои муқаррарии забони адабию мувофиқи талаби савтиёт ва сарфу нахви забони модарӣ донад. Лекин аз он ҷиҳат ки яке таълим медиҳаду дигаре таълим мегирад, ҷавобгарии онҳо дар бобати риояи қонунҳои нутқи хаттӣ шифохӣ як хел нест. Дар ин ҷабҳа масъулияти омӯзгор, албатта, зиёд аст. Аз ин рӯ, дар нутқи ӯ, ки бояд ҳамеша намунаи ибрати шогирд бошад, истифодаи воҳидҳои нодаркори лаҳҷавӣ ҷои нест. Вагарна ташкили ҳар гуна усули хуби таълим, ки тавассути он ислоҳи ғалатҳои лаҳҷавии нутқи хаттӣ шифохии шогирдон имконпазир бошад, аз имкон дур мегардад.

Омӯхтану аз худ кардани тарзи талаффузи адабии овозҳои нутқ ва калимаҳои алоҳида барои хонандагон, ки аз хурдӣ ба қоидаҳои савтиёт ва сарфу нахви ин ё он лаҳча одат кардаанд, нисбатан мураккаб мебошад. Баръакси ин, бачаҳо, ки дар муҳити забони адабию камол меёбанд, дар ин бобат чандон душворӣ намекашанд. Аз ин рӯ, ҳар қадар ки лаҳча аз лиҳози фонетикаю грамматика аз забони адабию зиёд тафовут дошта бошад, ҳангоми омӯхтани шаклҳои талаффузи адабии калимаҳо шогирдон ба ҳамон дараҷа зиёд ба мушкилот дучор меоянд.

Забони тоҷикӣ ниҳоят серлаҳча аст. Дар байни онҳо ҳамин гуна лаҳҷаҳо ҳастанд, ки аз ҷиҳати таркиби овозӣ бо забони адабию қаробати наздик доранд. Ҳамчунин, баръакс лаҳҷаҳо: низ мавҷуданд, ки бо хусусиятҳои фонетикӣ худ аз забони адабию як андоза фарқ мекунад. Ин фарқият дар мавҷуд набудани ин ё он овози забони адабию дар лаҳча, ё худ сифатҳои характери дигар пайдо кардани овозҳои алоҳида дар нутқи лаҳҷавӣ зоҳир мегардад. Масалан, дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ сандоноки ӯ истеъмоли намеёбад ва дар ҳар гуна вазъияти фонетикӣ овози у онро нваз мекунад. Ба ин монанд, дар лаҳҷаҳои

мазкур овози махсуси пасизабони ғайрилабӣ -ъ чоӣ дорад, ки он дар заминаи кӯтоҳ талаффуз шудани овози у пайдо шуда, чанд садонокро (у, а, и, ў о) бадал месозад. Ҳамаи ин хоҳу ноҳоҳ ба нутқи хонандагон таъсири муайян мегузорад. Зеро истеъмоли нашудани ин ё он овози забони адабӣ дар лаҳҷа, ё варианти дигар пайдо кардани он, боиси сар задани ғалатҳои дағали орфоэпӣ ва дар заминаи онҳо хатоҳои гуногуни имловӣ мегардад. Нест кардани ҳамин камбудихо ва ба нормаҳои талаффузи забони адабӣ мутобиқ гардондани нутқи шогирдон корест басо мураккабу заҳматталаб. Инак, яке аз омилҳои асосии таълими дурусти имло ва мувофиқи қоида равону беғалат сохтани нутқи шифоҳии бачаҳо дар муҳити лаҳҷа аз нахустин иқдоми онҳо ба мактаб муносиби завқ ва паёпай дар асоси талабу дархости программаи таълим ба роҳ мондани дари забони адабии тоҷик мебошад.

Аз худ намудани нормаҳои талаффузи адабии калимаҳо ва аз истеъмоли шогирдон танг карда баровардани диалектизмҳо асосан ду роҳ дорад:

1). Таклиди бевоситаи хонандагон ба нутқи атрофиён.

2). Оқилона аз худ кардани қоидаҳои талаффузи забони адабӣ аз тарафи худӣ шогирдон.

Роҳи якум ҳамон вақт бобарор буда метавонад, ки агар талаба дар бобати дарку фаҳми масонли умдаи забон дар маҷмӯъаи зеҳни гиро ва қобилияти фавқуллода тавоно дошта бошад ва нутқи мусоҳиб барои ӯ намунаи ибрат шуда тавонад. Дар чунин маврид қабули нормаҳои забони адабӣ аз қониби хонанда бе ҳеч як душворӣ сурат хоҳад гирифт ва аз дигар тараф, қобилияти забондонии забонфаҳмии ӯ торафт ташаккул ёфта, умуман меъёри дурусти талаффузи калимаю овозҳоро минбаъд ба осонӣ мефаҳмад.

Беҳуда намегӯянд, ки «нутқ сирояткунанда аст», аз ин рӯ, забонро намеомӯзанд, балки аз худ мекунанд. Ин ҳикмат то як дараҷа дуруст аст. Махсусан, агар давраҳои аввали ҳаёти кӯдакро ба ҳисоб гирем, маълум мегардад, ки дар ҳақиқат, вай гапро дар натиҷаи тақлид ба дигарон ёд мегирад. Зеро забон зухуроти биологӣ нест, ки дар кӯдак ҳамчун инстинкти авлодӣ ба вучуд ояд, балки ҳодисаи социалист, ки дар ҷамъияти зухур меёбад. Аз ин рӯ, агар мардуми атроф бо забони адабӣ сухан кунанд, хоҳ-нохоҳ кӯдак ҳам бо ҳамон шакли забони миллӣ сухан оғоз мекунад, вале агар дар муҳити зисг лаҳҷа ҳуқумрон бошад, табиист, ки нутқи бача низ аз ҳамин манбаъ об меҳӯрад. Илова бар ин, «Нутқи ғайри забони адабӣ, — мегӯянд П. П. Блонский, — асосан бо роҳи тақлид ва тақрор аз худ мешавад»¹. Бино бар он, дар рафти камолоти нутқ барои кӯдак тақлид на танҳо муҳим, балки ҳамоно аз ҳаёти ӯ ҷудо-

¹ П. П. Блонский. Избранные психологические произведения. М., 1964, стр. 384.

нопазир бояд бошад. Вале дар ин маврид ду ҳодисаро аз ҳам фарқ мебояд кард: Яке — тақлид, дигаре — анъана. Тақлид ва анъана, дар ҳақиқат, ду ҳодисаи аз ҳам ҷудо мебошанд. Тақлид тақрори ҳар чизи шунида — овоз, калима, таркиб ва ғайра аст. Масалан, агар муаллим калимаҳои қарин ва гунчишк-ро, ки дар шева (шеваи ҷанубӣ) дар шакли қалин ва гъндъшк ба кор мераванд ва хонандагон ба талаффузи лаҳҷавии онҳо кай-ҳо одатианд, дар сурати асл истифода кунад, бачаҳо хоҳ-нохоҳ ба ӯ пайравӣ хоҳанд кард. Зеро нутқи устод барои шогирд меъёри ибрату намунаи пайравист. Аммо дар ҳамин зинаи камолот алҳол хонандагон мустақилона (бе пайравии тақлид ба дигарон) аз ӯҳдаи ба шакли адабӣ бадал намудани шакли лаҳҷавии калимаҳо намебароянд. Бино бар он, зарурияти ба роҳ мондани машқҳои пай дар пай пеш меояд. Ин усули кор имкон медиҳад, ки бачаҳо доир ба характер ва нормаҳои талаффузи адабии калимаҳо як тасаввуроти амиқ пайдо кунанд. Пас аз ин дар шогирдон одати дигар — имконияти бо сурати асл (қарин, гунчишк) кор фармудани қалин, гъндъшк барин воҳидҳои луғавӣ ба вучуд меояд. Ана ҳамин дараҷаи нисбатан баланди зуҳуроти малакаи мактабиён оид ба талаффузи калимаҳо дар шакли ғайрилаҳҷавии онҳо мебошад, ки ин амали нек минбаъд аз рӯи анъана давом мекунад. Ҳамин тавр, агар тақлид тақрори ғайри шууроноӣ ҳар як ҳодисаи шунида бошад, анъана ин маҳсули дарку фаҳми шууроноӣ ҳодисаю воқеаҳои олами зиндагист.

Вобаста ба шароит ва имконоти иҷтимоию фарҳангии ҷо-меа бачаҳо ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: а) бачаҳои, ки дар муҳити лаҳҷа ба воқеа мерасанд, б) бачаҳои, ки дар муҳити забони адабӣ камол меёбанд. Ҳар ду гурӯҳ ҳам дар зинаҳои аввали ташаккули нутқи худ раванди ниҳоят мураккабро аз сар мегузаронанд. Ин раванд дар бачае, ки дар шароити лаҳҷа тарбия меёбад, боз ҳам душвортар сурат мегирад. Душворӣ аз он ба миён меояд, ки нутқи бача дар алоқаи муҳити иҷтимоӣ, ки ӯ маҳз дар ҳамин муҳит зиндагӣ мекунад, шакл мегирад ва дар натиҷа забони мардуми тағҷо — лаҳҷаи маҳалро аз худ менамояд. Инак, пас аз чанде ҳамин бача ба мактаб ме-равад. Акнун дар мактаб дар як фосилаи нисбатан кӯтоҳ бояд боз ҳамон вазъияти мураккабро аз сар гузаронад ва ин маротиба ҳодисаи мазкур зимни омӯзиши забони адабӣ рӯй ме-диҳад. Чунки нутқи шогирд аллакай бар асари лаҳҷа қолаб ёфтааст ва маводи лаҳҷа барои ӯ нисбат ба маводи забони адабӣ наздиктару ошнотар менамояд. Дар ҳамин давраи руш-ди ақл ду шакли забонӣ миллӣ — забони адабии лаҳҷаи ма-ҳал дар тафаккури хонанда бо ҳам бармехӯранд.

Одатан, таъсири нутқи атрофиён ба нутқи бачаҳо пас аз би мактаб рафтани онҳо низ давом мекунад. Аз ин рӯ, қобилияти мукаллимӣ шогирд дар муҳити мактаб низ бояд истифода кар-да шавад. Чунки бачаҳо, бешубҳа, бо роҳи тақлид метавонанд

зиёдтар омӯзанд ва ба ин восита ба умқи масъалаҳои муфид бештар фуру равад. Махсусан ашхоси хушзеҳну хушфаҳм, ки қувваи хуби шунавоию дарроқи доранд, аз доираи лаҳҷаи худ дур монанд (агар аллақай камол ёфта бошанд ҳам) низ, каму беш ба муҳити нав — хоҳ лаҳҷаи дигар бошад ва хоҳ забони адаби, дарҳол мутобиқ мегарданд.

Воқеан, коллектив қувваест бас бузург ва имкон дорад, ки бо андак кӯшишот муҳассилинро ба шуурона омӯхтани нормаҳои умдаи забони адаби ҳидоят кунад. Фақат дар ин роҳ майли комили саҳми босазо мебояд. Дар ҳақиқат, агар ҳама саҳим бошад, мебинед, ки шогирдон шакли адабии талаффузу навишти унсурҳои забонро рафта-рафта дар як давраи муайяни таълим баосонӣ аз худ менамоянд. Барои ин, қабл аз ҳама, зарурати тарбия ва қавию устувор сохтани малакаи бачаҳо пеш меояд, ки ин, албатта, бе заҳмату мушкилоте чанд муяссар нахоҳад шуд. Яке аз ҳамин мушкilot ходисаи аз лаҳҷа ба забони адаби гузаштани шогирдон мебошад, ки ин раванди ниҳоят мураккаб аст ва бисёр оҳиста давом меёбад. Дигар ин ки, тазаҳуроти ходисаи мазкур давра ба давра сурат мегирад ва ҳар як давра, қатъи назар аз шароитҳои яхела, аз рӯи мӯҳлати интихою суръати иҷро аз ҳам фарқ доранд. Ин фарқият ба характер ва дараҷаи устувории диалектизмҳо, ки хонандагон мебояд аз онҳо ҳалос шаванд, ҳамчунин ба собиқаи тайёрии худӣ мактабиён дар бобати аз бар кардани муридифоти мувофиқу муносиби адабии диалектизмҳо алоқаманд мебошад. Инак, он давраҳо:

Давраи 1. Хонанда, дар ҳақиқат, эътироф мекунад, ки барои ифодаи факту рақам, ходисаю воқеа ва ашёи гуногуни муҳити зист, ғайр аз калимаҳои ба ӯ маълуму маъруф (воҳидҳои лаҳҷавӣ), боз воситаи дигари забонӣ низ вучуд дорад. Чунки дар марҳилаҳои аввали таҳсил дар мактаб талаба аллақай ба фактҳои барояш нави забонӣ рӯ ба рӯ меояд ва ин имкон медиҳад фаҳмад, ки нутқаш (ҳарчанд ки аз хурдӣ бо он одат кардааст) аз нуқтаи назари талаботи мактабу забони адаби сайқальёфта нест, ҳатто қобили қабули ҳамагон шуда наметавонад.

Давраи 2. Мактаббача оҳиста-оҳиста барои худ далелҳои нав (овозҳо, калимаю ибораҳо, таркибу ҷумлаҳо) пайдо мекунад, ба муносибати байни маъноҳои калимаҳои гуногун, ки аз хурдӣ бо онҳо ошно нест ва ҳам калимаҳои, ки дар давраи таҳсил ёд мегарданд, сарфаҳм меравад. Ин муносибат метавонад гуногун бошад: муносибати яхелаю якранг, ё муқобилу муқобилф. Ҳол он ки дараҷаи монандии воҳидҳо, дар навбати худ, боз ҳархела аст.

Давраи 3. Дар хотироти хонанда зимни муқоисаю муқобила бо вариантҳои лаҳҷавӣ унсурҳои нодири забони адаби (лексемаҳои алоҳида, шаклҳои грамматикӣ, қолабҳои калмасозӣ ва ғ.) ҷамъ шудан мегиранд.

Давраи 4. Дар фаҳми бачаҳо байни мафҳумҳои наву кӯҳна рақобат пайдо хоҳад шуд. Вале ин ҳодиса дар зинаҳои гуногуни ҳаёти онҳо як хел қорӣ намегардад. Дар ибтидо калимаҳои мафҳумҳои нав охишта-охишта дар зехни шоғирдон ҷой гирифта, торафт мавқеи унсурҳои кӯҳнаро танг мекунад, аммо сифати истеъмоли элементҳои нав, эҳтимол, дар давраҳои мухталиф якхела набошад (истифодаи баъзе аз онҳо осон аст, қисми дигар зуд аз худ мешаванд, дар қабули як гурӯҳ таъхир ба миён меояд ва ғ.).

Давраи 5. Давраи нисбатан пурра аз худ шудани воҳидҳои забони адабӣ ҳисоб меёбад. Дар ин давра марҳалаи дар зехни хонандагон ҷойгир шудани элементҳои забони адабӣ бартамом ба охир мерасад. Акнун зинаи камолот оғоз меёбад, ки шоғирд метавонад дар ҳар гуна вазъияти нутқ бе истифодаи воҳидҳои лаҳҷавӣ сухан кунад.

Дар муҳити лаҳҷа зарур аст, ки муаллим ду ҳодисаи ниҳоят муҳимро ба эътибор гирад: 1). Навъҳои гуногуни диалектизмҳо ва устувории онҳо дар нутқи шоғирдон; 2). Қобилияти ҳар як хонанда дар роҳи ҳалосӣ аз истеъмоли диалектизмҳо.

Ҳодисоти мазкур дар заминаи як қатор фактҳои субъективӣ (хусуситҳои фардии ин ё он хонанда, ё як гурӯҳи хонандагон — имконияти даркнамоӣ, қабули хотирот, одат)-ю объективӣ зӯҳур мекунад, ки маъмултаринашон инҳоанд:

а). Дарачаи истеъмоли ин ё он маводи забон дар лаҳҷа ва аз ҷумла истифодаи он дар нутқи шоғирдон.

б). Фосилаи вақте ки хонандагон унсурҳои алоҳидан лаҳҷавиро дар нутқи худ ба қор мебаранд.

в). Муҳити нутқ, ки элементҳои лаҳҷавӣ ҳамчун зӯҳуроти ҳамешагӣ дар он истифода мешаванд.

г). Қувваи бачаҳо дар бобати дарку фаҳми ин ё он воҳиди забони адабӣ ва муродифоти лаҳҷавии он.

Марҳалаи танг кардану аз истеъмоли ҳаррузаи бачаҳо баровардани калима ва шакли қолабҳои лаҳҷавӣ ноҳамвор ва нобаробар давом мекунад. Дар як маврид мебинед, ки дар нутқи шоғирдон диалектизмҳо умуман ба қор намераванд, аммо дар мавриди дигар, баръакс нутқи онҳо саршор аз воҳидҳои сирф лаҳҷавист. Чунин ранг гирифтани ҳодиса шояд дар натиҷаи ҳолати «дузабонӣ»-ро аз сар гузарондани хонандаҳо, ки дар як маврид бо ду шакли ифодаи фикр — ҳам бо забони адабӣ ҳам бо лаҳҷаи маҳал нутқ мекунад, ба амал ояд.

Маълум аст, ки мактаббачаҳо аз талаффузи лаҳҷавии калимаҳо охишта-охишта ба шакли адабии онҳо, ки дар мактаб ё худ дигар ҷамъомадҳои маданияву анъанавии маҳал меомӯзанд, мегузаранд. Вале инсон, ки дар бобати қабули шакли адабии калимаҳо дар хотир чунин як роҳи нисбатан мураккабу пурпечро тай мекунад, гумон аст, ки на ҳамеша аз такрорӣ шаклҳои собик (элементҳои лаҳҷавӣ) ёдгирифта худро қаноат

кашида тавонад. Дигар ин ки, анъанаҳои пешин, аз ҷумла малакаи давраи бачагӣ, дар ҳар як шахс дуру дароз махфуз мемонад. Инро дар мисоли нутқи шогирдоне, ки пас аз омӯхтани забони адабӣ воҳидҳои лаҳҷавиро баъдан ҳам дар истеъмоли худ фаровон истифода мебаранд, дидан, мумкин аст.

Бояд дар хотир дошт, ки ҳангоми таълими нормаҳои талаффузи адабии калимаҳо аз ҳама гуна роҳу усули ислоҳи унсурҳои лаҳҷавӣ истифода кардан мумкин нест. Дар ин бобат бисёр нозук ва боэҳтиёт муносибат мебояд кард. Ба ин маънӣ, баҳудаю беҳуда ба нутқи бачаҳо, ки акнун ба мактаб омадаанд ва аз таъсири лаҳҷа ҳанӯз озод нагаштаанд, эрод гирифтани, ё худ дар рафти суҳан ҳар лаҳза онҳоро ислоҳ кардан ба фоидаи кор буда наметавонад. Зеро хонандагон, аввалан, ба сабаби ин қадар водор карданҳои муаллим сарфаҳм намеравад, сониян, ҳайрон мешаванд, ки тамоми умр бо ҳамин забони ба ҳама атрофиён маълум гап мезананд, вале имрӯз аз чи бошад, ки ба ин забон ин қадар эрод мегиранд. Ҳамаи ин боиси асабӣ шудан ва минбаъд аз сухани озод ҳаросидани онҳо мегардад, ки ҳодисаи мазкур кори муаллимо дучанд мушкил месозад. Барои он ки ҳамин ҳолат рӯй надихад, месазад, ки нутқи худи муаллим, пеш аз ҳама, намунаи пайравии шогирдон бошад. Дар ҳақиқат, муваффақияти таълими забони адабӣ то як дараҷа ба он вобаста аст, ки муаллими мактаб, алалхусус, муаллими забону адабиёт дар қадом савия бо забони адабӣ суҳан мекунад. Нутқи муаллим дар шароити мактаб қувваи махсуси таъсир дорад. Хонандагон беихтиёр ба ҷиҳатҳои неку бади он пайравӣ мекунанд.

Ҳаминро ҳам бояд гуфт, ки муаллиме, ки худ аз таъсири лаҳҷа берун нарафтааст, қодир нест, ки ҳар як нуқсони лаҳҷавии нутқи шогирдро бо забони адабӣ қиёс кунад. Масалан, муаллиме, ки дар талаффузи овози \bar{u} ба хато роҳ медиҳад, ё умуман ин овозро талаффуз карда наметавонад (ин ҳодиса бештар дар нутқи муаллимон — намояндагони лаҳҷаҳои ҷанубӣ дида мешавад), табиист, ки дар ҳар мавриди ҷудогона (дар дарс, суҳбатҳои фардӣ, корҳои берунасинфӣ ва ғ.) барои ислоҳи ин ғалатӣ дар талаффузи шогирдон имконият надорад. Аз ин рӯ, ин камбудӣ дар нутқи шифоҳии хонандагон торафт устувор гардида, минбаъд ба нутқи хаттии онҳо сироят мекунад. Аз ин бадтар он аст, ки агар муаллим намояндаи лаҳҷаи дигар бошад ва унсурҳои лаҳҷаи худро дар муоширати ҳаррӯза (дар дарс, берун аз дарс) бо шогирдон истифода барад. Зеро шогирдон, ки ғайри ихтиёр ба нутқи муаллим тақлид мекунад, хоҳ-нохоҳ аз \bar{u} боз унсурҳои лаҳҷаи дигарро ёд мегиранд.

Мутаассифона, на ҳама омӯзгорон меъёри нутқи адабӣ, алалхусус, тарзи талаффузи адабии калима ва таркибу ибораҳоро дуруст риоя мекунанд, гузашта аз ин, на ҳама ба ҳисоб мегиранд, ки онҳо намояндаи ин ё он лаҳҷа буда, дар

гуфторашон хусусиятҳои алоҳидаи ҳамон лаҳча маҳфуз аст. Ҳамчунин, ҳодисае низ ҷой дорад, ки агар муаллим дар як мактаб солиёни дароз кор барад, ба саволи «Дар нутқи шоғирдони Шумо бештар кадом унсурҳои лаҳҷавӣ мушоҳида мешаванд?» дуруст ҷавоб дода наметавонад. Бисёр вақт дар дарёфти ин савол ҷавобҳои зеринро мешунавем: «Дар ин ҷо дуруст гап мезананд», «Мисли мардуми шаҳр гап мезананд», «Бо забони адабӣ гап мезананд», «Лаҳҷаи ин мардум мисли забони адабист» ва ғайра. Воқеан, аксар муаллимон, ҳатто муаллимони соҳибтаҷриба низ, нисбат ба нутқи аҳолие, ки мактаб дар он мавзёе воқеъ аст, ҷандон аҳамият намедиҳанд, дар истеъмоли худ ва шоғирдони худ унсурҳои лаҳҷавиро пай намебаранд.

Ҳамаи ин исботи он аст, ки рафъи диалектизмҳо аз нутқи мактабиён қорест на ҳамеша дастрас. Аз ин ҷиҳат муаллим метавонад танҳо дар мавридҳои алоҳида ва муносибу мувофиқ барои ислоҳи ин ғалатҳо мубориза барад. Инак, баъзе аз он лаҳзаҳо:

1). Дар ҳақиқат, хонанда дарк кунад, ки ӯ мувофиқи талаби нормаҳои забони адабӣ дуруст сухан карда наметавонад.

2). Дар талаба хоҳиши аз худ кардани нормаҳои забони адабӣ боло гирад.

3). Ба шарте ки бача доир ба фарқи нутқи лаҳҷавӣ ва адабӣ қомилан тасаввурот пайдо намуда бошад.

4). Шоғирд ба номукаммалии забони муҳовараи худ — лаҳҷаи маҳал бовар ҳосил намояд.

Феълан, ин марҳалаҳо ҳамон вақт ба ҳузур меоянд, ки агар ҳар як талаба: а) ба нутқи худ муносибати оқилона қарданро ёд гирад; б) оид ба муқоисаю муқобилаи шаклҳои адабии лаҳҷавии нутқи маҳорату малакаи қавӣ дошта бошад. Ин имконият дар сурате муяссар мегардад, ки муаллим танҳо бо ишораи «ин хел мумкин», «он хел мумкин нест», «ин хел дуруст», «он хел нодуруст» маҳдуд нашуда, исбот қарда, ба бачаҳо фаҳмонад, ки дар ҳақиқат, барои ҷи мумкин аст, ё барои ҷи мумкин нест, ё худ ҷаро ин хел дурусту он хел нодуруст аст. Ба ҳамин муносибат, оид ба сайри таърихии қалимаҳои алоҳида, давраҳои ташаккули забони адабӣ, сабабҳои нисбат ба лаҳҷаҳои маҳаллӣ мукамал будани забони адабӣ, мухтасар бошад ҳам, маълумот диҳад.

Маълум аст, ки доништани қоидаҳои имло на ҳамеша барои бехато навиштани шоғирдон қаролат шуда метавонад. Аз ин рӯ, ба назари мо, як воситаи асосии мубориза бар зидди унсурҳои лаҳҷавӣ ин ба таври васеъ ва дуруст ба роҳ мондани қорҳоест, ки умуман ба инкишофи нутқи шоғирдон ва қисман ба қоидаҳои талаффуз дахл доранд. Барои ҳамин хуб мешавад, ки муаллим пеш аз ташкили қорҳои хаттӣ ҳамеша ба шоғирдон шакли талаффузи дурусти овозҳо, қарфҳо ва қали-

маю ибораҳои алоҳидаро ёд диҳад. Чунки талаффузи унсурҳои забонӣ ба тарзи навишти онҳо дар хат алоқаи зич ва ҷудонопазир дорад.

Дар бисёр маврид ба талабагон ёд додани қоидаҳои имло нисбат ба таълими нормаҳои талаффуз осонтар аст. Қори хаттӣ, ки дар он ягон унсури лаҳҷавӣ истифода нашуда бошад, на ҳамеша онро нишон медиҳад, ки нутқи даҳонии соҳиби он аз унсурҳои лаҳҷавӣ бартамом пок аст. Зеро воҳидҳои лаҳҷавӣ дар нутқи даҳонӣ нисбат ба нутқи хаттӣ бештар ва мустақкамтар нигоҳ дошта мешаванд. Ин шаҳодат медиҳад, ки агар дар мустақкам гардидани малакаи бача дар бобати риояи дурусти нормаҳои навишт ғайр аз узвҳои шунавоӣ ва воситаҳои нутқ узвҳои ломисаву босира (дасту дида) низ фаъол иштирок кунанд, дар талаффуз танҳо органҳое, ки ба шунавоӣ ва нутқ дахл доранд, роль мебозанду бас.

Мубориза барои аз унсурҳои нодаркори лаҳҷавӣ тоза намудани нутқи шогирдон бояд ҳама соҳаи таълими забон — соҳаи лексика, фонетика, услубӣ ва сарфу нахвро бартамом фаро гирад ва аз инҳо якero асосию дигарero дуҷум ё сеюмдараҷа ҳисобидан саҳвест ислохнопазир. Чунки ҳамаи онҳо метавонанд дар саводи дурусти имловӣ баровардани шогирдонии таълимгоҳ ба ин ё он дараҷа таъсир расонанд. Аз тарафи дигар, чунонки гуфта шуд, воҳидҳои лаҳҷавӣ дар нутқи бачаҳо бисёр ҳам устуворанд ва аз ин рӯ, бо вариантҳои адабӣ иваз намудани онҳо ниҳоят оҳиста ва дуру дароз тӯл мекашад. Ҳатто фактҳо собит месозанд, ки баъзе овозҳо, калима ва шаклу қолабҳои лаҳҷавӣ дар нутқи шифоҳии шогирдон нисбат ба нутқи хаттӣ онҳо дарозумранд. Масалан, овози **ӯ** дар навишти мактабӣ самти ҷануби ҷумҳурӣ (харчанд ки пурра нест) риоя шавад ҳам, дар нутқи даҳонии онҳо ҳеҷ гоҳ талаффуз намеёбад. Ба ҳамин монанд, ҳамсадои **р** дар навишти хонандагони қисми шимоли ҷумҳурӣ ҳамеша ва дар ҳар мавриди муносиб ба кор равад ҳам, дар истеъмоли калимаҳои **корд, орд, хӯрдан, кардан** ва амсоли инҳо на ҳама вақт талаффуз меёбад. Вале сабаби ин ҳодисаро ҳамеша ба ҳодисаҳои фонетикӣ алоқаманд доништан нашоёд. Ин ҷо ҳақиқати воқеӣ, ба фаҳми мо, чунин аст, ки имконияти тақроран истифода шудани унсурҳои лаҳҷавӣ дар суҳан нисбат ба навишт (нутқи хаттӣ) бештар мебошад. Барои барҳам задани ин камбудӣ лозим аст, ки дараҷаи корбарии ҳама муаллимони мактаб, қатъан назар аз таҳассус, дар бобати инкишофи нутқи шогирдон ва софу беолоиш будани он баробар ва дар як ҳаҷму дар як савия сурат гирад.

Мушоҳида нишон медиҳад, ки элементҳои лаҳҷавӣ дар нутқи мутассили хонандагон нисбат ба алоҳида ба кор бурдани калимаҳо, ки махсус барои машқ интиҳоб мегарданд, хеле зиёд аст. Аз ин ҷиҳат, бояд кӯшиш кард, ки шогирдон на фақат дар истеъмоли калимаҳои ҷудогона, балки умуман, дар

баёни фикр ва нутки ҳамешагню муқаррари худ ба истъмо-
ли воҳидҳои нодаркори лаҳҷавӣ роҳ надиханд.

Таълими нормаҳои талаффузи забони адабӣ, ки яке аз
масъалаҳои муҳими дарс ҳисоб меёбад, дар шаронти лаҳҷа
кори чандон сахл нест. Зеро оид ба омӯзиши нутки солим дар
мактаб алҳол расман ягон барнома ё дастури махсус дастра-
си муаллимон нагаштааст. Барои ҳамин ҳам таълими дурусту
сбарори меъёри талаффуз дар мо ба маҳорат ва салоҳияту
санъати кордонии ҳар як омӯзгор вобаста мебошад. Бино бар
он, месазад, ки муаллим дар ин бобат ҳам, чун дигар қисмат-
ҳои дарс плани махсус дошта бошад. Ҳатто талаффузи овоз-
ҳои ҷудогоноро аз рӯи нақша ба роҳ монанд ва агар салоҳи ин
кор аз овозҳои ҳамсадо шуруъ шавад, хубтар аст, чунки ҳам-
садоҳо дар талаффуз нисбат ба садонокҳо равшану шунаво
ба гӯш мерасанд. Аз тарафи дигар, ҳангоми талаффузи ҳам-
садоҳо ба шогирдон нишон додани амалиёти органҳои нутқ
осонтар аст. Чунончи, дар талаффузи овозҳои лаби (б, м, п),
лабудандонӣ (в, ф), бехизабонӣ (г, к, х) ва ғайра ҳаракати
узвҳои биологӣ як навъ характери аёнӣ дорад. Ин роҳи ому-
зиш имконият медиҳад, ки талаба як масъалаи дигар — та-
фовути ҳамсадоҳои ҷарангдору бечаранг (гар — қар, бар —
лар) — ро низ аз рӯи шунид ба осонӣ аз худ карда тавонад.

Хонанда талаффузи дурусти калимаҳои барояш пештар по-
маълумро назар ба калимаҳои одатӣ зудтар ёд мегирад. Са-
баб дар он аст, ки калимаҳои барои бача навро зарурияти бо
варианти дигар иваз қардан пеш намеояд. Вале барои аз баҳ-
ри калимаҳо, ки дар фаҳму дарки шогирдон қайҳо ҷо гирифт-
таанд (унсурҳои лаҳҷавӣ), баромадан, пеш аз ҳама, синоними
онҳо (синоними адабӣ) — ро аз худ намудан лозим меояд.

Барои он ки мактабиён талаффузи адабии овоз ва кали-
маҳои алоҳидаро зуд аз бар кунанд, мебошад онҳо:

1). Ҳисси шунавоии худро бештар инкишоф диҳанд, то ин
ки тафовути овозҳои сифатан монанд ва аз ҷиҳати артикуля-
ция наздикро дарк созанд.

2). Дар бобати шинохтани аз таркиби калима ҷудо карда
гирифтани овозҳои алоҳида қобилият пайдо намоянд ва ғалат
талаффуз шудани онҳоро дар нутқ дарҳол сарфаҳм ринанд.

3). Ҳангоми талаффузи калимаҳо худ ва дигаронро шуни-
да тавонанд, хусусиятҳои фарқкунандаи талаффузи ин ё он
овозро дар суҳан ба қайд гиранд.

4). Барои дуруст талаффуз ёфтани калима идора кардани
худ, ба даст гирифтани диққат ва инону ихтиёрии дар вақти
зарурӣ қатъ гардондани суҳанро ёд гиранд.

Дуруст ба роҳ мондани талаффузи адабии калимаҳо дар
муҳити лаҳҷа, аз як тараф, аҳамияти таълимӣ дошта бошад,
аз тарафи дигар, муҳияти тарбиявӣ ҳам дорад. Зеро ба ин
восита дар бачаҳо сифатҳои олии ба инсон хос, ба мисли иро-
да, диққат, нутқи муназзам ва тафаккур ташаккул меёбад.

Зуд ва мувофиқи қоида аз худ шудани нормаҳои адабии талаффуз аз ҷониби шогирдони мактаб чорабиниҳои зиёдеро тақозо мекунад, ки баъзе аз онҳоро ба таври зерин номбар кардан мумкин аст:

1). Шинос намудани бачаҳо (дар мисоли нутқи худи онҳо) бо хусусиятҳои лаҳҷаи маҳал (бо хусусиятҳои фонетикӣ, грамматикӣ, лексикӣ) дар муқоиса бо фактҳои забони адабӣ.

2). Ба роҳ мондани дарсҳои ҷудоғона доир ба фонетика (таҳлили фонетикӣ калимаҳо, таҷзияи овозҳо аз ҷиҳати физиологӣ, характеристикаи органҳои нутқ ҳангоми талаффузи адабӣ ва лаҳҷавии калимаҳо, нишон додани усули талаффуз бо истифодаи аёният).

3). Ба шогирдон ёд додани (ин ҷо муносибати овозу ҳарф дар назар дошта мешавад)-и матнҳои махсус бо мақсади таълими қоидаҳои талаффуз ва имло.

4). Ошно сохтани талабаҳо ба меъёрҳои адабии талаффуз.

5). Қорӣ кардани дарсҳои иловагӣ бахшида ба таълими нормаҳои талаффуз. Дар ин дарсҳо пас аз талаффузи муаллим шогирдон дар пайравии ӯ ин ё он овозро, ки ба ҳадаф ғирифта шудааст, дар таркиби калимаю ҷумлаҳо борҳо такрор мекунанд, матнҳоро сарчамъ ва бо овози баланд мехонанд, ягон матни махсусро гаштаю баргашта мутолиа менамоянд.

6). Барои дар бачаҳо бедор намудани кӯшиши тақлид зуд-зуд ташкил кардани дари хониши ифоданок. Дар ин дарс худи муаллим матнҳои бадеиро бо овози баланду ифоданок мехонад ва дар баробари ин, аз шогирдоне, ки талаффузи адабии калимаҳоро хуб медонанд, талаб мекунад, ки порчаҳои назмию насри пешакӣ азёдшударо қироат намояд. Воқеан, дар матнҳои азёдшуда истеъмоли диалектизмҳо нисбат ба нутқи муқаррарӣ хеле кам мушоҳида мешаванд.

7). Шунавондани сабти овози устодони калом бадеъ ба воситаи магнитофон. Аз ҷумла, баромаду шеърҳои Маҳмуди Воҳид, А. Маниёзов, А. Хучамқулов ва дигарон, ташкили муҳокимаи тарзи талаффузи онҳо дар синф.

8). Зери назорати доимӣ ғирифтани нутқи хонандагон дар дарсу фориғ аз дарс ва ислоҳ даровардани диалектизмҳо дар нутқи дахонии онҳо дар ҳар мавриди мусоид (албатта, пас аз гӯш кардани ҷавоби бачаҳо).

9). Ташкил намудани назорат ба нутқи ҳамдигар (дар мактаб ва берун аз мактаб) аз ҷониби худи хонандагон.

10). Ба роҳ мондани баромади бачаҳо, муҳокимаи асарҳои хондашуда, кинофильму намоишҳои сахнаӣ, натиҷаи экскурсияҳо дар маҷлисиҳои маҳфилҳои фанӣ ва дигар ҷамъомадҳои берунасинфӣ.

11). Аз ёд кардану ифоданок хондани шеър ва порчаҳои насрӣ, дар хотир нигоҳ доштани ифодаҳои ҷудоғона аз тарафи шогирдон.

12). Ташкили ишро ва нақли хаттӣ доир ба мавзӯҳои мах-

сус, ки дар матни онҳо нутқи диалогӣю монологи ва муродифоти адабии калимаҳои маъмули лаҳҷавӣ зиёд бошад.

Барои он ки дарс ба хонандагон — намоёндагони лаҳҷа дуруст ва мувофиқи талаб ба роҳ монда шавад, омузгор бояд ду масъаларо ба ҳисоб гирад: а) Барои аҳолии маҳалли помифҳум будани ин ё он унсурӣ забони адабӣ; б) Дар лаҳҷа варианти муносиб надоштани ин ё он калимаи забони адаби. Пас аз ин муаллим воҳидҳои мазкурро вобаста ба дараҷаи истеъмоли ба гуруҳҳо тасниф намуда, аз рӯи плани муайян дар ҳар як синф бачаҳоро бояд бо онҳо шинос созад. Ин як роҳи бисёр ҳаҷм муфиди тақмили захираи луғавии хонандагон аз ҳисоби калимаҳои мафҳумҳои солими забони адабӣ ва ба ин восита тоза намудани нутқи онҳо аз унсурҳои бечои лаҳҷавӣ аст. Вале барои ин лозим аст, ки муаллим методҳои мувофиқи дарزهҳои шогирдонро ҷо додани ин навъи вариантҳоро пайдо кунад. Аз ҳама усули мувофиқ, ба назари мо, машқҳои пай дар пай, сӯҳбату муколамаҳо дар мавзӯҳои гуногун бо бачаҳо, ҳаҷм дани матнҳои алоҳида, баромади ҳуди шогирдон дар ҷамъомадҳои маҳфилҳои фанӣ ва ташкили дарсҳои иловагӣ мебошанд.

Ташкили дарсҳои иловагӣ ва ҷалб намудани аҳли синф ба онҳо аз тадорукоти хайри устоди ҳар як таълимгоҳ дар ҷабҳаи рушди лафзи бачаҳо ва софию покии муҳоваран онҳо ҳисоб меёбад. Маҳз ҳамин воқеияти бебаҳс созмони машғулиятҳои тақозо дорад, ки бевосита ба тоза соختани нутқи шогирдон аз унсурҳои ғализу носолими лаҳҷавӣ бахшида мешаванд. Устоди оқилу фозил касест, ки персомунӣ ҳамин гуна дарсҳо, қабл аз ҳама, андешаи иҷроӣ чунин воқеиятро пеш мегузорад:

а). Ҳангоми баёни мавзӯи нав ҳамон воҳидҳои бештар истифода барад, ки дар бисёр маврид бачаҳо дар истеъмоли онҳо ба хато роҳ медиҳанд.

б). Дар мавриди таълими қоидаҳои грамматика асосан ба он қисмҳои диққат кунад, ки омӯзиши он бобҳо барои рафти диалектизмҳои бештар мусоид бошанд (дар ин ҳангом зиёдтар ба шаклҳои феълӣ, қолабҳои ибора, ҷои аъзои ҷумла аҳамият додан лозим аст).

в). Дар газетаи деворӣ мактаб оид ба меъёрҳои баёни навишти забони адабӣ қиёсан ба лаҳҷаҳои маҳалли худ худ мақола нависад.

г). Доир ба зада, ки ҷои он дар лаҳҷаҳо каму беш аз забони адабӣ фарқ дорад, зиёд машқ кунад.

д). Қатъӣ талаб намояд, ки шогирдон матро бо овози баланд қироат кунанд ва талаффузи адабии овозҳоро дар таркиби калимаҳо ҷиддӣ риоя созанд.

ж). Ғалатҳои лаҳҷавӣ бачаҳоро дар дафтариҳои шинохти диҳад ва водор созад, ки минбаъд худашон аз қорҳои хаттӣ ҳамон навъи хатоҳоро ёфта муайян кунанд.

Кори муаллим дар бобати ислоҳи хатоҳои орфоэпӣю орфографии лаҳҷавӣ шогирдон ҳамон вақт барор меёбад, ки агар

худӣ ӯ аз масъалаҳои назарии шевашиносӣ, ҳамчун фанни мустақил огоҳии хуб дошта бошад: сабабҳои зухуроти лаҳҷаҳо дар ҷамъият, устуворию дэрозумрии онҳо, муносибати лаҳҷаҳои маҳаллӣ бо забони адабӣ, аҳамияти диалектизмҳо дар асарҳои бадеӣ, шеваҳои асосии забони тоҷикӣ ва гурӯҳҳои дохилии онҳоро донанд, хусусиятҳои фонетикӣ, лексикӣ ва грамматикӣ лаҳҷаҳои маҳаллӣ, ки мактаб дар он ҷо воқеъ аст, дар муқоиса бо забони адабӣ ҳаётарафа дарк кунанд. Воқеан, агар муаллим лаҳҷаҳои мавзевии зистии шоғирдонии худро пурра надонанд, онҳоро босаводу бомаърифат ҳам карда наметавонанд.

Шарти дигари ислоҳи хатоҳои шифоҳиву имловии хонандагон дар муҳити лаҳҷа, пеш аз ҳама, дониши фароҳии муаллим оид ба асосҳои орфоэпӣю орфографӣи забони адабии тоҷик, дар мунозираю муқоимаи ҳаррӯза бо шоғирдонии ҷиддӣ риоя намудани нормаҳои адабии талаффуз мебошад.

Дар ҳақиқат, бе донишҳои асосҳои назарӣю амалии фанни шевашиносӣю тоҷикӣ ва нормаҳои талаффузи забони адабӣ дар нутқи шифоҳӣю хонандагон муайян намудани унсурҳои лаҳҷавӣ ва дар қорҳои хатӣю онҳо нишон додани ғалатҳои имловӣ аз имкон берун аст. Танҳо дар ҳамин замина муаллим имкон меёбад, ки омӯзиши забони адабии тоҷикро дар мактаб аз нуқтаи назарии усули пешқадами таълим дуруст ба роҳ монанд.

МАВҶЕИ САДОВУ СИМО ВА МАҶАЛЛАВУ РӯЗНОМАҶО ДАР ТАШАҚҚУЛИ НУТҚИ МАКТАБИЁН

Инсон нахуст шеваи гуфторро бо лафзи модарӣ дар хонавода, сипас дар аҳли коллектив омӯхта, баробари қамоли маънавию рушди ҳирад маҳорати забондонии худро сайқал медиҳад. Табиист, ки хонандаи мактаб чун узви қомилхуқуқӣ фаъоли ҷомеа аз ин ҳодисоти воқеӣ дур буда наметавонад. Вай ҳамеша тавассути омилҳои маъмул, ки дар зиндагӣ роҷанд, савияи забондонии худро тақмил медиҳад.

Омилҳои, ки дар ташаққули фазилати суҳанварии шоғирдон метавонанд ҳиссагузор бошанд, бисёранд. Вале хизмати васоити ахбори умум дар ин бобат беҳамтоост. Зеро зимни тиловат ва иттилоъ аз васоити ахбори ҷомеа савияи забондониву забонфаҳмии бача, тафакқури солим ва маънавию ӯ бештар раванқ меёбад. Аз ин рӯ, ҳоло ки вобаста ба зарурияти таъбиқи Қонуни забон дар ҳаёт ҳисси қунҷковии мактабиён боло гирифтааст, мебошад боз ҳам бикӯшем, то дар рӯзномаву маҷалла ва нутқи нотикони родиву телевизион қолабҳои равону суфта ва соддаву рехтаи соф тоҷикӣ рӯи қор оянд. Лекин, мутаассифона, гоҳо акси ин ба мушоҳида мерасад ва дар гуфтори ровиёни радиёву «оинаи нилгун» «рафти муқофӣи судӣ», «масъалаи истеъфо додани роҳбар», «қорвои шири», «қорвои гӯшти» барин ибораҳои воҷеҳӣю, ки меъри забони адабӣ

будан онҳо гӯмон аст. Чунки дар иборои якум исми **мурофия** моҳиятан амали бардавомро ифода мекунад ва аз ин ҷиҳат, иловаи дигар исми ҳаммаъно (рафт) ба он ҳеч зарурат надорад. Чизи дигаре, ки дар ҳамин ибора хусни суҳанро коста аст, истифодаи бемавриди пасванди **-и** мебошад. Ана ҳамин ду элементи ночаспон соқит ёбад ва ибора шакли «мурофияи суд»-ро гирад, назокати гуфтор ва қолаби маънӣ осеб нахоҳад дид. Иборои дуюм ҳам дар ҳамин равию сохта шудааст ва аз баски исми **истеъфо** мафҳуми амалро дар бар мегирад, ба он ҳамроҳ намудани боз як феъл (додан) аз рӯи талаби қонди фасоҳати калом нест. Бинобар он, гӯмон дорем, ки иборои дар шакли «масъалаи истеъфои роҳбар» ба кор равад, беҳтар аст, зеро қолаби он фишурдаву маънӣ равшантар мегардад. Агар ҳаминро ба ҳисоб гирем, ки шоғирдони мактаб ҳар лаҳза аз садогу симо таъсир мегиранд, ба гуфтори нотикон пайравӣ менамоянд, калима, таркибу ибора ва ҳатто ҷумлаҳои мавриди истифодаи онҳоро дар ҳолати зарурӣ ба кор мебаранд, бояд ба он бикӯшем, ки нутқи суҳанварони садогу симо ва ҳар он касе, ки тавассути садогу симо суҳан мекунад, мутобиқ ба меъёрҳои дурусти забони адабии тоҷикӣ сурат гирад, аз нигоҳи сарфу навҳ бехато ва аз лиҳози фасоҳату назокати калом побарҷо бошад. Дар вақташ устод Деҳотӣ ҳамин камбудии нотиконро ба назар гирифта, дар мақолаи «Муаллим тарғиботчи адабиёт» чунин қайд карда буд: «Баъзе қаламдастон ё нотикон аз подонии худ боигарии забони моро ғорат мекунанд, ки ин ё он суҳанро бемаврид дар ҳар ҷо кор фармудан мегиранд. Масалан, калимаи «меҳнатдӯст»-ро гирем. Ин маънои «меҳнаткаш»-ро намедиҳад... Имрӯзо радиои мо аз пагоҳ, то беғоҳ, ба маъно аҳмият надода, дар ҳама ҷо фақат калимаи «меҳнатдӯст»-ро (ба маънои меҳнаткаш — Ш. И.) кор мефармояд. Масалан: «Меҳнатдӯстони фалон қишлоқ ду кӯпуки вайронро дуруст карданд». Ҳол он ки барои дуруст кардани кӯпрук меҳнатдӯст будан шарт нест, балки вазифаи худро шинохтан кифоя аст...»¹ Модоме ки ҳамин тавр аст ва садогу симо, рӯзномаву моҳномаҳо аз омилҳои муҳими тақомулу таҳавули нутқи инсон — ҷи бузургу ҷи кӯчак (албатта, дар синну сол) ба шумор мераванд, месазад, ки нутқи ровиву наттоқ ва муҳбири муҳаррир аз ҳар гуна камбудиву нуқсонҳои забонӣ ӯрӣ бошад, то ин ки вазифаи муқаддаси худ — забондону забонфаҳм нимудани аҳли ҷомеаю адо карда тавонад. Ба ин муносабат, метавонем дар мавриди зарурӣ ба забони зиндаи халқ, алиялҳусуси шаҳаҳои шевагии он рӯ орем ва аз он ҷо муродифоту мувозаҳои солиму ҳамабоби нутқро сара карда, дар гуфтору таълифоти худ ба кор барем.

Воқеан, дар забони гуфтугӯии халқ, ки устод Лайнӣ онро

¹ А. Деҳотӣ. Қуляёт, ҷилди 5. Душанбе, 1966, сах. 227.

бирҳақ «анбори холинашавандаи моли хом» номида буд, иборатон «чорвон чӯшо», «говӣ чӯшо», «чорвои парворӣ», «гӯсфанди парворӣ» басо маъмуланд ва ба назари мо, онҳо қодиранд пурра бар ивази ибораҳои «чорвои ширӣ»-ю «чорвои гӯшти» биёянд, зиёда аз ин қисме аз онҳо дар асарҳои баъзе адибони муосир қайҳо чун воситаи тасвири бадеӣ мавқеъ доранд. Пас, чи хуб мебуд, агар гоҳ-гоҳ бошад ҳам, ба забони боу раигини мардумӣ тавачҷӯҳ созем ва аз он воҳидҳои сараву умдаи қобили қабулро рӯи об барорем, то ки ба истеъмоли «чорвои ширӣ»-ю «чорвои гӯштӣ» барин шаклҳои вайрон, ки табиати тоҷикӣ надоранд, эҳтиёҷ намонад.

Дар сохтани ибора на танҳо қолаб, балки маънии онро ҳам ба инобат бояд гирифт. Ин масъала дар дарс ба шогирдон фаҳмонда мешавад ва онҳо дар ин бобат маълумоти кофӣ мегиранд. Вале, чунонки мебинем, ин амри воҷиб дар нутқи барандагони барномаҳои садову симо на ҳамеша риоя мегардад ва гоҳо дар истеъмоли эшон чунин ибораҳо дучор меоянд, ки аз лиҳози маънӣ солиму корхӯрда нестанд. Масалан, иборати «районҳои тобеи республика» (районҳои кӯҳсори тобеи республика, районҳои водии тобеи республика)-ро гиризем. Ин ибора, ки тарҷумаи таҳтуллафзии «районный республиканского подчинения»-и русист, эҳтимол, дар забони русӣ аз ҳар ҷиҳат дуруст бошад, лекин мувофиқи талаби мантиқи забони тоҷикӣ маънии он чандон мукамал наменамояд. Охир, ҳама навоҳӣ дар маҷмӯъ ҷумҳуриятро ташкил медиҳад ва яке «тобе»-ю дигаре «озод» буда наметваонад. Ҳадаф аз иборати маъмурноҳияхоест, ки дар атрофи Душанбе (марказ), ё ба Душанбе наздик ҷойгир буда, ба ҳайати ягон вилоят дохил намешаванд. Аз ин рӯ, агар ин ибораро дар шакли «навоҳии атрофи Душанбе (марказ)», ё «навоҳии ба Душанбе (марказ) наздик» истифода барем, шояд маънӣ ободу қолаби ифода равонтар гардад. Ибораҳои «Тоҷикистони шимоли»-ю «Тоҷикистони ҷанубӣ», «Помири шарқӣ»-ю «Помири ғарбӣ» низ аз қобили ҳамон рехтаҳои мантиқан носуфтаанд, ки дар воситаҳои ахбори ҷумҳурий фаровон истифода мешаванд. Аз ин ибораҳо ҳамин хел маънӣ мебарояд, ки гӯё дар кишвар якҷанд Тоҷикистону якҷанд Помир вучуд дошта бошад. Вале медонем, ки як Тоҷикистону як Помир дорем. Модоме ки чунин аст, оё «самти ҷануби Тоҷикистон» ва «самти (тарафи) шимоли Тоҷикистон» «қисми шимоли Помир» ва «қисми ғарби Помир» гуфтаи дуруст нест? Ҳамаи ин, албатта, ба забони хонандагони мактаб, ки ба ҳар як барномаи садову симо тавачҷӯҳӣ хос доранд ва он чи мешунаванд, ба назарашон мубраму солим менамояд, беасар наменоманд. ба назарашон мубраму солим менамояд, беасар наменоманд. Дар ҳақиқат, мактабиён ҳоло қобилияти довариву ҳақгузорӣ надоранд ва ҳар он чиро, ки аз садову симо мешунаванд, ба китоби дарсиву гуфтаи устои худ қиёс менамоянд ва ҳайрон мешаванд, ки ба кадоме аз онҳо бовар кунанд. Аз ин рӯ, вақте

ки муаллим калима, ё таркибу иборан галатӣ бачаҳоро ислоҳ кардани мешавад, онҳо мегӯянд, ки «Дар радиё, ё дар телевизион ҳамин тавр гап мезананд-ку?»

Имрӯзо дар матбуот бо калимаҳои «нутққунанда» (нутққунандагон) ва «истикоматқунанда» (истикоматқунандагон) тез-тез дучор меоем, ки ба гуш вазнину ноҳамвор мсрасанд. Муъчиби ҳама дуруштии ин воҳидҳои лугавиро дар он бояд ҳуст, ки дар тахти мафҳуми ҷузъҳои аввали онҳо (нутқ ва истикомат) амал ниҳон аст. Ана ҳамин ҳодиса иловаи феъли дигарро тақозо намекунад. Дар забони тоҷикӣ муродифоти ин ду калима «нотиқ» (нотиқон) ва «соқин» (соқинон) ба ҳаммаълу муъруфанд ва дар талаффуз сабуқанду дар шунид гушхарош нестанд. Ба ин хотир, хуб мешавад, ки ҳам дар навишту ҳам дар гуфтор «нотиқ» (нотиқон)-у «соқин» (соқинон)-ро ба қор барем.

Ғалати дигари маъмул, ки борҳо гуфтаанду боз мегӯем, истифодаи бе мавқеи аломати вергул дар байни ҷузъҳои пайвандҳои таркибист (ҳангоме ки, вақте ки, бо вучуди он ки, сарфи назар аз он ки, ба дараҷаи он ки ва ғ.) Ду мисол аз рӯномаи «Тоҷикистони советӣ»: Маро ҳангоме, ки бомро аз барф тоза мекардам... ба Қӯлоб оварда...; Сарфи назар аз он, ки дар шаҳр овозаҳои мухталиф ҳастанд, синфи коргар ба воҳима наафтада... Дар ин ҷумлаҳо аломати вергул мебоист пеш аз пайвандҳо (ҳангоме ки, сарфи назар аз он ки) меомад (на дар байни онҳо), то ин ки ҷумлаи пайрав аз сарҷумла дуруст ҷудо мешуд. Дарвоқеъ, як вазифаи вергул ҳамчун аломат иҷрои ҳамин қоидаи забон аст. Мутаассифона, ин ҳодисаи номатлуб дар матбуоти мо бисёр паҳн гашта, торафт ранги оммавӣ гирифта истодааст. Сабаби ин ҳамоно саҳл пиндоштани моҳияти вергул дар забон мебошад. Дар ҳақиқат, ба ҳисоб намегирем, ки аломати ист (вергул) ҳам дар нутқи хаттӣ ва ҳам дар нутқи шифоҳӣ мақоми басо қалон дорад: аз нагузоштан, ё бечо овардани он маънои ҷумла тағйир меёбад, фикр муғлаку норавшан менамояд, сарҳади ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаб муайян намегардад. Аз ин ҷиҳат, ноҳақиқат гирифтани мавқеи вергул аз рӯи сипос ба забони модарӣ нахоҳад буд.

Ҷуниин нуқсонҳои дар матбуоти даврӣ имрӯзо хеле зиёд шуда истодаанд. Ва, ба назари мо, омӯзгорону ходимони матбуотро ҳамкориву ҳамфикрӣ мебошад, то гуфтаи устодону навиштаи рӯзноманигорон якранг сурат бигирад ва муҳассилини мактабу донишҷӯёни донишгоҳҳо, ки дар ин миён ҳақами асосианд, дар роҳи муайян сохтани ҳақиқати воқеа сарғум назананд.

Дарвоқеъ, татбиқи Қонуни забони давлатӣ дар ҷумҳурия низ ҳаминро тоқозо мекунад, ки садову симо ва рӯзномаву моҳномаҳои дар таъмини нутқи сарҳу солими аҳли ҷомеа маънафиатдор бошанд. Лекин ҳамаи ин гувоҳи он аст, ки қорбасти

амалии Қонуни забон дар мо алҳол суръат нагирифтааст. Ҳеч набошад, навиштаи нодурусти дари коргоҳҳо, мағоза, номи кўчаю суроғай нақлиётро то кунун ба ислоҳ наовардаем, ки ин ҳам ба талаффузу навишти шогирдони мактаб таъсир дорад. Охир, онҳо мебинанд, ки пушти дари идораи бонуфуз навиштае ҳаст бодабада, магар онро ба худ намуна қабул намекунанд? Дар хотирам ҳаст, ки талабагон овезаи даромадгоҳи Пажухишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рӯдакиро, ки ду ғалати дағал дошт, ба қиёс гирифта, борҳо мутобик набудани онро бо китоби дарсӣ пурсида буданд. Ба гумони мо, салоҳи корро аз ҳамин ҷо оғоз мебояд кард ва ҳар он чи ба ҷашми омма бармеҳурад, бояд ба мантиқ ва қоидаҳои сарфу наҳви забони тоҷикӣ мувофиқ бошад. Зеро ин ҳам як омилӣ тарбияи завқи забонмӯзии аҳли ҷомеа, аз ҷумла мактабиёну донишҷӯён ҳисоб меёбад. Ба ин муносибат бояд гўем, ки тадорукот онд ба тадбиқи Қонуни забон саъйи ҳамагонро меҳаҳад ва ҳар як фарди ҷомеа дар ин бобат мебояд ҳиссагузор бошад. Аммо як ба мағозаҳои шаҳр назар созем, мебинем, ки то ин дам сабти номи ашё ба тоҷикӣ расмӣ нафтааст. Ҳол он ки дар моддаи 34-и Қонуни забон навиштае ҳаст: «Ташкилотҳои савдо ва бозори республика маҳсулотеро, ки аз дигар минтақаҳои мамлакат ё аз хориҷ меоянд, дар сурати зарурат ба маълумотномаҳои мувофиқ ба забони давлатӣ таъмин менамоянд». Ҳамин ҳел бошад, магар вақти он нест, ки аҳли савдо ақалан номи анвон сабзавот, мева ва дигар хўрданиву нўшидани, матоъу асбобҳои хоҷагӣ ва амсоли инҳоро ба тоҷикӣ нависанд? Ё худ ронандаҳои нақлиёти шаҳр, ки аксаран тоҷиканд, номи истгоҳу майдон ва кўчаву чорсўҳоро ба мусофирон бо забони ҳамафаҳми тоҷикӣ муаррифӣ намоянд, то ки аз як тараф, чашму гўши мардуми ғайри тоҷик охиёта-охиёта ба забони тоҷикӣ одат кунад, аз тарафи дигар, ҳисси тоҷикихоҳии онҳо боло гирад ва ба ин восита ҳаваси мактабиён онд ба омўхтану аз худ намудани номҳои тоҷикӣ зиёд гардад? Албатта, вақти ин кайҳо расида буд ва тадбиқи Қонуни забон аз ҳамин бояд ибтидо мегирифт, аммо аҳли қасби мо имрӯз ҳам аз сукути ҳамешагӣ сар набардоштааст. Бинобар он, аз худ бояд гила кард, на аз бегона, чунки қасри ободи забонамонро ба ин ҳол овардему аз пайи тармими он нестем. Дар ин маврид байти ҳасбиҳои шоире ба ёд меояд, ки фармудааст:

Ман аз бегонагон ҳаргиз наолам,

Қи бо ман ҳар чӣ кард, он ошно кард.

Хулоса, садову симо, рўзномаву моҳномаҳо, овезаву шиорҳо ва ҳар он чӣ мавриди назару иттилон ҳаррўзаи аҳли ҷомеа қарор дорад, омилест дар роҳи рушду нумуи ҳисси забондониву забонфаҳмӣ ва тақомули қобилияти даррокиву маънирасии шогирдони мактаб дар маҷмўъ. Бинобар он, гўяндагону муҳби-

рон ва масъулини ҳар яки ин бахшро зарур аст, ки дар мириди пахши барномаҳо, нашри хабару мақолаҳо, сабти овозиву ширҳо, пеш аз ҳама, манфиати оммаи васеи хонандаву шунавандаро ба ҳисоб гиранд. Дар назар дошта бошанд, ки забон ва тарзи баён, калимасозиву калимабандӣ, иборадориву ҷумлаофарини онҳо, алалхусус, барои шогирдони мактаб бехтерин намунаи меъёрҳои забони адабӣ ҳисоб меёбанд. Аз ин рӯ, қушиш ба қор баранд, ки ҳапу ҳарфи эшон дар асоси қондаҳои солими забони адабии тоҷик сурат гирад.

БОЛО БАРДОШТАНИ САТҲИ ЗАБОНДОНИИ ШОГИРДОН ДАР ПАРТАВИ ТАТБИҚИ ҚОНУНИ ЗАБОН

Татбиқи амалии Қонуни забони давлатӣ дар ҷумҳурӣ ҳоло давом дорад. Ин амри ҳайр дастҷамъӣ ва ҳамраӣии тамоми мутахассисин ва рушанфикрону мутасаддиёни риштаҳои гуногуни илму фарҳанги Тоҷикистонро тоқозо дорад. Татбиқи Қонуни забон, пеш аз ҳама, талаб менамояд, ки сатҳи забондониву забонфаҳмии аҳли ҷомеа баланд гардад ва бо ин роҳ забони давлатӣ, дар айни ҳол забони тоҷикӣ, ҳамчун воситаи мубодилоти умум дар ҷумҳурӣ мавқеъ пайдо кунад. Ба ин муносибат бояд дар назар дошт, ки мувофиқи меъёрҳои забони адабӣ навиштани сухан кардан аз шартҳои асосии татбиқи Қонуни забон ҳисоб меёбад. Зеро бе риояи меъёрҳои солиму ҳамабоби нутқ баланд бардоштани дараҷаи саводи мардум, алалхусус саводи шогирдони мактаб, ки пешрафти минбаъдан илму фарҳанги ҷомеа ба онҳо саҳт марбут аст, аз имкон берун мебошад. Аз ин рӯ, пеш аз он ки оиди ин ё он мавзӯъ сухан карданӣ мешавем ё чизе менависем, бояд ҳамин тарафи масъаларо ба ҳисоб гирем.

Шогирдони мактаб зираку кунҷков мебошанд ва ҳар ҳапу ҳарфи шунидаву хондан худро дар хотир нигоҳ дошта, дар мавриди зарурӣ истифода мебаранд. Барои ҳамин ҳам бояд қушиш намоем, ки ҳар он чӣ ба хонандагон рафта мерасад (аз тариқи садову симо, рӯзнамаву маҷалла, китоб ва ғ.), аз лиҳози маънии дуруст ва аз нигоҳи сарфу наҳв ободу қорхӯрда бошад. Агар ҳамин амри воҷибро пешаи худ қарор надихем, танҳо дар асоси китоби дарсиву соатҳои таълими саводи мукамал пайдо намудани насли ҷавон қорест номумкин. Ҷунки забони тоҷикӣ хеле бой ва муқтадир буда, дар калима, тиркибу ибора ва ҳатто ифодаву ҷумлаҳои он тобишҳои гуногуни услубӣ, лағжиши маънову муносибати сермаъноӣ ба мушоҳида мерасад. Илова бар ин, мувозаву муродифоти мухталиф хеле бисёранд, ки надонистани ҷой ва мавриди қорбастии онҳо дар нутқ боиси ҳаробӣ ва сактадор баромадани гуфтору навишти шогирдон мегардад. Ҳол он ки ҳамаи инро танҳо дар

соати дарсӣ баён намудану ба шогирдон расондан имкон надро-
рад.

Ҳамин тавр, агар васеътар нигоҳ кунем, мебинем, ки за-
бондону забонфаҳм намудани шогирдони мактаб танҳо вази-
фаи муаллиму китоби дарсӣ набуда, балки амалест, ки иҷрои
бомуваффақияти он саҳми ҳамаи зиёиёни ҷумҳуриро тақозо
мекунад. Забони тоҷикӣ пас аз таъсиси ҷумҳурии Тоҷикистон
аллакай ба сифати забони расмӣ, тадрису таълим ва муқола-
маи аҳли нуфуси ҷомеа имконоти тоза пайдо кард. Вале било-
хира, баҳусус дар ду-се даҳсолаи пасин, вазъи он дар ва-
тани худ — Тоҷикистон ташвишовар гардид. Ба қавле «...мада-
нияти сухани тоҷикӣ дар ягон давру замон чун имрӯз паст на-
рафта буд» (М. Шукуров). Воқеан, навиштаи пурғалати ове-
заи дари идораҳо, шиору плакатҳо, номи мавзӯеъ, бо тоҷикӣ
шикаста сухан гуфтани баъзе ашхоси дар асл тоҷик, аз забони
модарӣ ор қардану «ботафоҳур» русӣ ҳарф задани ндае аз
ҷавонон бозгӯи ин ҳақиқати воқеист. Қор ба ҷое расид, ки
уламон мо «хизмат»-и худро дар инқори иқтисодии забони то-
ҷикӣ дар таълиму тадриси мактаби олий ва тавассути он ба
поёни камолоти ақлий расидани донишҷӯён дида, чунин ирсол
доштанд: «Духтуроне, ки дар институт бо забони модарӣ таҳ-
сил кардаанд, наметавонанд дониши худро дар оянда дар рес-
публикаҳои дигар тақмил диҳанд ва гузашта аз ин барои фар-
ди боистеъдод ва лаёқатманд таҳсил дар аспирантура ва қор
дар марказҳои шӯҳратманди илмӣ мушқил мешавад» (Ю. Б.
Исҳоқӣ, М. Ғ. Ғуломов, Х. Н. Қаримов, Т. С. 29.04.89). Ҳат-
то ин тавр ҳам шуд, ки як қисм зиёиёни шаҳр фарзандони
худро ба мактабҳои русӣ гузоштанд. Ҳамаи ин ба маҳдудияти
доираи истеъмоли забони тоҷикӣ ва футури бинои мӯҳташа-
ми он оварда расонд. Ҳамаи ин ба қоҳиши завқи забонмузӣ
мактабиёну донишҷӯёни донишгоҳҳои ҷумҳурий ва паст рафта-
ни сатҳи фарҳанги аҳли ҷомеа боис шуд. Дар ин роҳ касеро
айбдор натавон қардан ба ҷуз ҳештан. Зеро боре фикр накар-
дем, ки савияи забондонии ҳар як фард ба нуруи хирад, сатҳи
маданият ва камолоти маънавии худӣ ӯ вобаста аст, на ба он
ки бо қадом забон таълим мегирад. Инро ҳам наандешидем,
ки қас то забони модарии худро бо ҳама ҷузъиёт надонад, ба
омӯхтани дигар забон қодир буда наметавонад. Ҳатто ба хо-
тир наовардем, ки хирадманде ишора ба мо фармудае дорад:

Ҳар қас ба забони худ сухандон гардад.
Омӯхтани сад забонаш осон гардад.

Мӯҷиби ин бепарвоию худбиниҳо буд, ки бақон умри авва-
лунсури миллати тоҷик аз беҳу бун суғт гашта, тақдирӣ он
дар вартаи хатар қарор гирифт. Ақнун аҳли фағл ва равшан-
фикри ҷумҳурий салоҳи қорро дар таъмини мақоми давлатӣ ба
забони тоҷикӣ меид. Ҳамин тавр ҳам шуд. Забони тоҷикӣ ма-

қоми давлати гирифт. Ҳоло масъалаи дигар — татбиқи оқилонаи он дар тамоми ҷабҳаи рӯзгор пеш омад, ки саранҷоми ин амали хайр ҳамдастию ҳамфикри ва талоши ҳамагонро талози дорад. Албатта, дар иҷрои ин амри воҷиб ҳиссаи ҳар кас ба қадри ҳиммати уст: яке бештару дигаре камтар саҳим буда метавонад. Лекин, қабл аз ҳама, ҳар як сарвари оилаю мураббии кӯдакостон, омӯзгори таълимгоҳу устоди донишгоҳ ба ин бояд манфиатдор бошад ва дар муомилоту муошироту кӯдакону шогирдон ҳамеша ғасоҳату салосат ва маданияти гуфторро таъмин созад. Зеро маданияти сухану маҳорати суханварӣ як ҷузъи ҷудонопазири маданияти умуминсонист, ки риояи онро раванди имрӯзаи зиндагӣ, баҳусу татбиқи Қонуни забон дар амал, талаб менамояд. Маатаассуф, на ҳама дар иҷрои ин кори наҷиб ҳиссагузоянд. То ҷое ки медонем, аксар волидон (ҳарчанд ки дорои маълумотанд) дар ин бобат беаҳамиятанд, ҳатто худ бо забони адабӣ ҳарф намезананд, масъулони муассисоти бачагон ба ташаккули нутқи онҳо, ки ривочи нутқ ба коллектив алоқаи узвӣ дорад, бепарво мебошанд, гоҳҳо бидуни мулоҳизот омӯзгорони пешқадаму соҳибтаҷриба дар боҳамони расмӣ ба меъёри талаффузи забони адабӣ риоя намеkunанд, ҳарчанд медонанд, ки нутқи устод барои шогирд билкул намунаи ибрат ва омили пайравист. Бинобар он, вақти он аст, ки муаллимону кормандони боғча ба ин масъалаи муҳим ҷиддӣ диққат дода, аввал дар ислоҳи худ бикӯшанд, баъдан нутқи бачаҳоро зери назорати ҳамешагӣ гиранд, то бад-ин минвол имконоти ривочи лафзи солим дар шогирдон таъмин гардад.

Сайқали нутқи шогирд ба мутоилаи ӯ вобаста аст. Беҳуда намегӯянд: «Пурдонӣ аз пурхонист». Аз ин рӯ, воҷиб аст, ки устодон вобаста ба завқи мактабиён асарҳои бадеиро ёфта, пас аз тиловат муҳокимаи сарҷамъонаи онҳоро ташкил намоянд ва оиди ин ё он мавзӯи китоб ишро ё нақли хаттию диктант гиранд. Ин як омили парвариши зеҳни гиро ва ташаккули маҳорати сухандонию сухангустарӣ дар бачаҳо хоҳад буд.

Ин ҷо ки сухан аз вазъи боғчаҳо ба миён омад, саволе пилдо мешавад, ки оё боғчаҳои мо бо дастурҳои таълимии тоҷикӣ қомилан таъминанд? Ҷавоби ин савол, албатта, мусбат нест. Ба ин хотир месазад, ки кормандони пажӯҳишгоҳи таълиқоти илмҳои педагогии ҷумҳури таи чанд соли минбаъд ба таълифу таҳрир ва тарҷумаи асарҳои зарурӣ, ки ба синну соли кӯдакони боғча мувофиқ бошанд, шугл вйрзанд. Чунки боғча барои давраҳои баъдинаи ҳаёти инсонӣ дар ҳисоби таҳкурсии ва бе таҳкурсии муносиб болосоҳте мунофиқи матлаб бунёд натвон кардан. Барои ин лозим аст, ки Вазорати Маорифи халқ озмуни бардавом эълон дода бехтарини мусанифони ба иншои ин гуна асарҳо хоҳад, то дастурҳои шонестая сазовор дархурди мураббияю кормандони боғчаҳо гардад.

Бисоти ҷовидонии миллат забони беиллати ӯст. Аз ин рӯ,

вакте ки ба забони тоҷикӣ имконияти эҳёи дубора фаро расидааст, талош мебояд кард, ки ин рукни олии миллат дар ҷодаи ҳақиқии худ барҷо монад. Ба ҳамин ният Девони Вазирони Тоҷикистон оиди омӯзиш ва беҳбуди сифати таълими забони тоҷикӣ дар ҷумҳурӣ қарор қабул кард. Мутобик ба ин қарор аз ҷиҳати дуҷониби соли таҳсилоти 1988—1989 дар ҳамаи шӯъбаҳо (шӯъбаҳои ғайри филология)-и донишгоҳҳои олии таълими забони тоҷикӣ ҷун фанни мустақил ҷорӣ гардид. Вале, ҷунонки меғуянд, ҳар амали навро душвориест нав. Муносиби маврид, бояд бигӯем, ки дар ин бобат низ чандин мушкилот пеш омадааст, ки ин ҷо ду-сеоти онро номбар кардан кофист: Аввалан, имконияти таълим на ба он дараҷаест, ки ҷавобгӯи талаби айём бошад. Тасаввур кунед, бо гурӯҳе, ки 25—30 (баъзан аз ин ҳам зиёд) нафар муҳассилин дорад ва шогирдон бо забони тоҷикӣ умуман ошно нестанд (гурӯҳҳои русӣ ва ўзбекиро дар назар дорем), қор бурдан ва ба онҳо асосҳои забони барояшон бегона (дар айни ҳол забони тоҷикӣ)-ро омӯختан магар осон аст? Албатта, не! Бинобар он, назари мо дар ин бобат ҷунин аст, ки ҳар як гурӯҳ хангоми дарси забони тоҷикӣ ба нимгурӯҳ (ҷунонки дар дарси забони русӣ мекунад) ҷудо шавад, то муаллим барои бо ҳар як шогирд алоҳида қор бурдану натиҷаи меҳнати худро санҷидан имкон пайдо кунад ва барои беҳдошти сифати таълим минбаъд ҷора андешад. Ин нуқта аз он ҷо ба миён меояд, ки мақсади дарси забони тоҷикӣ танҳо таълими қоида набуда, балки умуман забондон қардани шогирдон — беғалат ва равоно суфта ҳарф задану навишта тавонистани онҳост. Пас, сабаби ин мушкилот дар ҷист? Ҳамоно васеъ набудани базаи моддӣ-техникии донишгоҳ ва нарасидани утқҳои тадрис. Ҳамин вазияти ногувор дар ҳамаи донишгоҳҳои ҷумҳурӣ солҳост, ки ҳукмронӣ дорад. Маълум, ки шумораи донишҷӯён беш аз пеш меафзояд ва муддати таҳсил аз ҷор ба панҷ сол оварда шуд, аммо адади биноӣ хучраҳои таълим ва хобгоҳу қироатхонаҳо дар ҳамаи ҳаҷме, ки бист-сӣ сол пеш буд, мондааст. Ногуфта намонад, ки аксар биноҳои хониш маҳсули сохтмони солҳои сиёму ва панҷоҳум мебошад ва табиист, ки ба талаботи имрӯзаи маориф ҷавобгӯ нестанд. Бинобар он, сарварони Девони Вазирон ва масъулини Вазорати Маорифи Халқии ҷумҳуриро лозим меояд, ки сари ин масъалаи муҳим андеша кунанд, каму қостии ин марказҳои илму фарҳанги ҷомеаро ба ифоқа оранд.

Воқеан, татбиқи амали Қонуни забонро дар мактабҳои олии аз ҳамаи мебояд шуруъ намуд. Зеро бе манбаи иқтисод ва манзили муносибу мувофиқ ҷорӣ қардани тарзи дурусту дилхоҳи таълими на танҳо фанни забони тоҷикӣ, балки дигар фанҳо низ аз имкон дур аст. Дигар ин ки маҳз шароити мувофиқ имкон медиҳад, ки устодон берун аз дарс бо шогирдон қорҳои мустақилона бурда, ба ин восита сатҳи саводи онҳо хоро боло бардоранд.

Чорӣ гардидани дарси забони тоҷикӣ дар гурӯҳҳои ғайри филология иқдоми созаворест дар роҳи таъмини татбиқи Қонуни забон дар ҳаёт. Зеро як талаби Қонун ҳамин аст, ки ҳар як сокини республика, истисно аз миллату халқияти худ, бояд ба қадри даркорӣ ва дараҷаи муошират забони давлатиро донад: «Аз хатмкунандагони таълимгоҳҳои миёнаи махсус, омӯзишгоҳҳои касбӣ — техникӣ ва мактабҳои олии РСС Тоҷикистон талаб карда мешавад, ки забони давлатиро, ба дараҷае ки барои иҷрои вазифаҳои касбии онҳо зарур аст, бидонанд ва ба ҳамон ҳаҷм имтиҳон бидиҳанд». Аммо иҷрои ин дархост бе барномаи амиқу китобҳои лозимӣ, ки алҳол дар мо ба вучуд наомадаанд, амрест ношуданӣ. Мушкилоти дуюм ба ҳамин вобаста аст. Барои ҳамин мебояд, ки устодон, аз ҳама пеш ба таълифи барномаҳои таълим ва дастурҳои методӣ китобҳои дарсӣ пардозанд ва иншои китобҳо, воситаҳои таълиму нишондодҳои методӣ тарзе сурат гирад, ки ба касбии ояндаи шоғирдон созгор бошанд.

Дигар мушкилоте, ки ба тезондани процесси дониши студентон имкон намедиҳад, нокифоя будани соати дарсест. Таваҷҷӯҳ кунед: 60 соат барои гурӯҳҳои тоҷикӣ, 90 соат барои гурӯҳҳои русию ўзбекӣ. Ин ҷо муддаӣ шояд даъвӣ пеш орад, ки 60 соат дарси забони тоҷикӣ барои ҳуди тоҷикон, ки забони модарии эшон ҳамин мебошад, басанда аст. Вале ин ҳуқуқ беасос. Дар раддияи ин иддао Мирзо Абдулқодирӣ Бедил посухе дорад бас мувофиқ:

Эй ки аз фаҳми ҳақонқ дам занӣ, хушёр бош,
Умрҳо бояд, ки дарёбӣ забони хешро.

Ҳамчунин дар ҳаҷми 90-соат низ забондон кардани онҳос, ки аз хурдтарин қондаҳои имлою грамматикаи забони тоҷикӣ огоҳӣ надоранд, луғатфаҳму маънирас нестанд, кори осон нест. Бинобар он, айни муддао мебуд, агар ин масъаларо Вазорати Маорифи Халқ якҷоя бо Девони Вазирони ҷумҳурӣ бори дигар санчида, ҳаҷми соати таълимро, ҳеҷ набошад, дар гурӯҳҳои тоҷикӣ ба 120 ва дар гурӯҳҳои ғайритоҷикӣ ба 160 расонанд. Дар он сурат имконияти иҷрои талаби Қонуни забон, ки дар он «Қорғузори органҳои ҳокимияти давлатӣ ва идораи давлатӣ дар РСС Тоҷикистон ба забони давлатӣ сурат мегирад» — гуфта шудааст, то андозае таъмин хоҳад гардид. Вобаста ба ҳамин меҳоҳем зикр кунем, ки таълими забони тоҷикӣ дар мактабҳои олии мутассил аз курси як то охир бояд давом кунад, илова бар ин, пеш аз имтиҳони давлатӣ хатмкунандагон диктанти санчиши савод нависанд ва касе аз диктанти баҳои мусбат нагирад, ба имтиҳон роҳ наёбад, то ин ки масъулият боло гирифта, муддати 5—6 сол ин фанро танҳо ба хотири рафъи санчишу имтиҳон наомӯзанд.

Чунонки мебинем, барои татбиқи амалии Қонуни забон ва

дар зимни он баланд бардоштани сатҳи забондонии мардум алҳол корҳои нокарда хеле зиёданд, ки анҷоми онҳо саҳми ҳамагонро меаҳад. Аз ин ҷиҳат, ватқи он расидааст, ки аҳли зиёни ҷумҳурӣ бо мададу дастгирии масъулони Вазорати Маорифи Халқу дигар муассисоти босалоҳият ба корҳои даст зананд, ки ҳар чи зудтар ба татбиқи Қонуни забон дар зиндагӣ мусоидат дошта бошанд.

Вале ин маънои онро надорад, ки татбиқи Қонуни забон бо таври оҷил ва бе барномаи муайяну мурассаъ сурат гирад. Ҳаргиз ин тавр не. Мо фикр мекунем, ки татбиқи Қонуни забон дар ҳар як корхона, аз ҷумла, дар мактаби мутавассита ва донишгоҳҳои олии дар асоси барномаҳои амиқ зина ба зина (курс ба курс, синф ба синф) вобаста ба синну сол ва дараҷаи дарку фаҳми шогирдон ба роҳ монда шавад. Воқеан, агар дар рафти татбиқи Қонуни забон синну соли шогирдон ба ҳисоб гирифта нашавад, кори коллективи муаллимон барор нахоҳад кард, зеро пӯшида нест, ки тараққиёти ақл ва дараҷаи фаҳмиши бача ба синну соли ӯ вобаста аст.

ТАЪЛИМИ АҚОИДИ УСТОД АЙНИ РОҶЪ БА ИНКИШОФИ ЗАБОНИ АДАБИ ДАР МАКТАБ

Маълум аст, ки проблемаҳои муҳими забон ба шогирдон бо ду роҳ таълим дода мешавад: 1). Дар дарс, вобаста ба барнома ва китоби дарсӣ; 2). Берун аз дарс, дар маҳфилҳои фанӣ ва ҳар гуна сӯҳбату машғулиятҳои алоҳида.

Мавзӯе, ки алҳол мавриди таваҷҷӯҳи шогирдон қарор дода мешавад, ба барномаи таълимӣ ва китоби дарсӣ ҳеҷ алоқаманд нест. Аз ин рӯ, лозим меояд, ки онро муаллим дар маҳфили забоншиносӣ бо қувваи хонандагони синфҳои боло ҳаллу фасл намояд. Ошно сохтани мактаббачаҳо ба фаъолияти илмии Айни барин арбоби илму адаб аз ҷанд ҷиҳат аҳамиятнок аст: а). Шогирдон Айниро, пеш аз ҳама, ҳамчун нависанда мешиносанд ва вақте ки ӯ ба ҳайси олим ба хонандаҳо муаррифи карда мешавад ва ҷандин асари илмии ӯ номбар мегардад, онҳо фаҳмида мегиранд, ки дар ҳақиқат, хизмати устод дар ҳаёти фарҳангии Тоҷикистон танҳо аз иншон асарҳои бадӣ иборат نابудааст; б). Вақте ки маҳорати забоншиносии Айни ва саҳми ӯ дар бобати тақмили забони адабии тоҷик дар солҳои бисту сӣ баён карда мешавад, шогирдон мефаҳманд, ки дар роҳи барқарор сохтани ҷумҳурии Тоҷикистон, миллати тоҷик ва забони миллии тоҷик чи қадар ҷонбозиҳо шуда будааст. Айниву дигар ҳамсафони ӯ буданд, ки забони адабии тоҷик имрӯз ба пояи баланди тараққиёт расид; в). Огоҳ сохтани шогирдони мактаб аз фаъолияти забоншиносии Айни як навъ сипосест ба поси хотири ин марди начиб ва

хизмати бедареғи ӯ дар роҳи равнақи фарҳанги кухнабунёду тозагустариши мардуми тоҷик.

Чунонки медонем, як соҳаи аз ҳама муҳими фаъолияти илмии устод Айниро тадқиқи масоили мубрами забони тоҷикӣ ташкил медиҳад. Устод Айнӣ дар давоми умри пурфайзу пурбаракати худ дар мавридҳои муносибу мувофиқ зимни муҳокима ва ҳалли ин ё он масъалаи муҳимми руз доир ба паҳлуҳои гуногуни забоншиносӣ — лексикаю грамматика, маданияти нутқ, забони нависандагонӣ алоҳида, муносибати забони адабӣ шеваҳои маҳаллӣ, роли забони адабӣ дар ҷамъият ва амсоли инҳо фикрҳои судманд ва ҷолиби диққат баён кардааст.

Фактҳо собит менамоянд, ки ақида ва назариёти Айнӣ оид ба проблемаҳои забони тоҷикӣ асосан дар ду шакл сурат гирифтаанд: аввалан, ӯ ҳамчун забоншиноси мумтоз ва сухансанҷи беҳамто як идда мақолаҳои илмӣ эҷод намуда, дар онҳо соҳаҳои алоҳидаи забонро мавриди муоинаю мушоҳида қарор додааст, сониян, зимни таълифи асарҳои бадеӣ бисёр нишондоду пешниҳодоти худро, ки дар роҳи тақмили минбаъда ва соддаю оммафаҳм гардонидани забони адабӣ ба роҳи аҳли савод дастури раҳнамо буданд ва холо низ дорони аҳамияти бузурги илмианд, ба таври амалӣ моҳирона санҷида, ба оммаи васеи хонанда пешкаш кардааст. Инро аз мутоллан пахустин шеъру дoston, асарҳои публицистӣ, ҳикояю очерк ва повесту романҳои устод то асарҳои дар солҳои охири умр ба қалам додан ӯ мушоҳида менамоем.

* * *

Яке аз проблемҳои ниҳоят муҳим ва ғайриҳалталаб, ки пас аз инқилоби Октябр дар назди зинҷҳои пешқадами тоҷик меистод, соддаю оммафаҳм ва ба асоси халқнаш наздик кардани забони адабӣ буд. Садриддин Айнӣ, ки табияти рашгин ва ҷиҳатҳои бартамом нозуки забони тоҷикиро чуқур ва дақиқ дарк мекард, аз ибтидои ташкили матбуот дар ҷумҳурии ҷавони Тоҷикистон дар асару мақолаҳои ҷудогонан худ роҳу равиши ба фаҳми омма наздик кардани забони адабии тоҷикро нишон медод, илова бар ин, аҳли қаламро ба риояи ҳартарафаи ин тарзи ифода дар услуби баён ва ҳама гуна жанрҳои адабӣ раҳнамун месохт. «Вазифаи бузург, ки ба гардани ходимони матбуот ва нашриёти тоҷик бор шуудааст,—қайд мекунад, ӯ,— аз ҷиҳати забон наздик кардани матбуот аст ба оммаи мардуми тоҷик».

Устод Айнӣ лаҳҷаҳои маҳаллиро як минбаъд асосин тараққиёту тақомулоти забони адабӣ ҳисоб мекард ва соддаю оммафаҳм намудани онро низ дар доираи мавридшиносона истифода кардани воҳидҳои солиму зарури лаҳҷаҳои маҳаллӣ медид. Ин нукта дар мақолаи ӯ «Мақтуби кушода ба рафиқ

Толис», ки то имрӯз ҳам дар тарбияи идеявию маънавии ҷавонони навқалам аҳамияти бағоят бузург дорад, хеле равшан тавҷеҳ ёфтааст: «Дар ин ҷо ҳар чанд аз мавзӯи ин мактуб берун буда, ба ҳикояи Шумо дахл надорад, як роҳи инкишофи забони адабиरो ҳам қайд карда мехоҳам. Ин кор фармудани лугатҳои маҳаллӣ аст».

Худи устоди донишманд дар бобати истифодаи устакоронаи воҳидҳои созу дурусти лаҳҷаҳои маҳаллӣ бо эҷодиёти серсоҳа ва гуногунҷанраш, ки ҳар як асари хурду калони ӯ барои аҳли қалам намунаи ибрат ва сазовори пайравӣ мебошад, хизмати азим кардааст. Дар ин хусус Р. Гафторов дуруст қайд мекунад, ки «Бо сабъи ин суҳанвари моҳир садҳо калима ва воҳиди фразеологӣ ба ҳамон маъно, ки дар нутқи омма машхуранд, ранги адабӣ гирифтаанд»¹. Дар ҳақиқат, дар як повести «Одина» муаллиф дарак, чапғалат, ҷойдорӣ, пургӯи қардан, манаҳ задан, ҷумак (ҷумаки офтоба) барин калимаю таркибҳои зиёди маҳаллиро ба қалам додааст, ки бештари онҳо қайҳост характери умумӣ пайдо намуда, имрӯз ҳамчун унсурҳои фаъоли нутқ дар таълифи дигар адибони тоҷик низ фаровон истифода мешаванд.

Як хислати наҷибу ибратбахши устод Айни ин буд, ки дар ҳар ҳолат ва дар ҳар мавриди мусоид табиати рангин ва пурҷилои лаҳҷаҳои маҳаллиро меомӯхт, унсурҳои дурусту қобили қабули онҳоро ҷудо мекард ва дар асарҳои моҳирона ба қор мебард. Ӯ арбада (аз забони ангурфуруши харангонӣ), офариниш (дар таркиби калимаи ошофарин, аз нутқи ошпази гиждувонӣ), поистан (дар шакли напойд, аз ривояти як сокини Душанбе) ва ба ҳамин монанд боз як силсила калимаю мафҳумҳои мувофиқу муносибро аз мардуми касбу қор, синну сол ва ҷои зистагон гуногун шунида дар таълифоти худ саррофона истифода бурдааст ва ба дигарон низ дар ёфтани қор фармудани ҳамин қабил воҳидҳои луғавӣ дар ҷои худ сарпарастӣ кардааст. Дар ин бобат ёдовар шудани дастури зерини устод ба Пӯлод Толис бисёр бамаврид аст: «...дар наздикӣ, — меғӯяд ӯ, — рафиқ Дехотӣ аз райони Колхозчиён калимаи «користон» (ба маънои қорҳои аҷиб)-ро шунида омад, ки қобили интиҳоб ва умумӣ қардан аст».

Дар баробари ин, Садриддин Айни ғамхорона таъкид мекард, ки дар интиҳоб ва истифодаи унсурҳои лаҳҷавӣ як навъ таҳаммул ва эҳтиёт мебошад, зеро ҳама гуна воҳидҳои луғавӣ ва таркибу қолибҳои грамматикӣ лаҳҷаҳои маҳаллӣ бевосита ба забони адабӣ ҳуқуқи роҳ ёфтани надоранд, балки пеш аз ҳама, он воситаҳои лаҳҷавӣ сазовори қабуланд, ки то андозае оммавӣ буда, ба қонунҳои қандаҳои забони адабӣ мусоидат мекунанд. Ба ин маънӣ, устод менависад: «Ба фаҳми ман, дар

¹ Гафторов Р. Айни ва забони халқ. Газетани «Маориф ва маданият». 16-уми апрели 1977.

кор фармудани луғатҳои маҳаллӣ бисёр эҳтиёт крдан, аммо ҷизҳои нағзи онро аз назар нагурезондан лозим аст».

Таълимоти устод Айни роҷеъ ба истифодаи сирвати бою пурҷилои забони зиндаи халқ, алаҳхусус шаклҳои лаҳҷавии он, пеш аз ҳама, ба проблемаи демократӣ крдани забони вди-бии тоҷик дар солҳои аввали ташкили республикаи Тоҷикистон вобаста аст. Ҳалли ин проблемаи ниҳоят муҳим, ки аҳмияти бағоят бузурги сиёсӣ иҷтимоӣ ва маданӣ дошт, барои аҳли савод вазифаи аввалиндараҷа ҳисоб меёфт. Айни ин зарурияти таърихро дуруст ва хеле бамаврид дарк карда, би-рои ҳар чӣ зудтар ва беҳтар анҷом додани он мубориза ме-бурд. Аз ин ҷост, ки ӯ аз нахустин иқдоми худ дар арсаи ил-му адаб ҳамчун тарғибгари забони содаю ҳамафаҳм ба та-ври реали ва бо забони оммавӣ тасвир крдани ҳақиқати ҳаёт-ро дар матбуот собитқадамона талаб менамуд: «Дар ин роҳ мазмуни навиштаҳо роли калон бозӣ мекунад: мазлумон ва меҳнаткашон Шарқ аз риёкорӣ, аз муболиғаҳои бемаънӣ, аз ҳаёлотҳои хушк, аз мавҳумотфурушии мулло ва эшон ба ҷон омадаанд. Акиун ба онҳо ба кучо будани манфиати моддӣ ва роҳи ҳалосии онҳоро нишон додан даркор аст, аз муболиға ва ҳаёлотҳои шарқӣ даргузашта, ҳар чизро монанди будаиш намоён крдан зарур аст. Ин вазифаро танҳо матбуоти шӯроӣ, адабиё-ти сиёсӣ коммунистӣ ва тасвири муборизаҳои синфӣ адо кар-да метавонад».

Дар таҳти мафҳуми содаю оммафаҳм будани забони ада-бӣ устод Айни хизмати баробар ва якхелаи онро барои тамо-ми аъзоёни ҷамъият дар назар дорад. Лекин барои он ки за-бони адабӣ дорои ҷунин имконият бошад, дар навбати аввал, бояд ҷамеи воҳидҳои дурусту саран лаҳҷаҳои маҳаллиро дар худ муттаҳид созад. Дар он маврид дар байни забони адабӣ ва лаҳҷаҳои маҳаллӣ, ки ду шохҳои баробархуқуқи як забон — забони миллии тоҷик мебошанд, як навъ омеши ва ихтилот ба амал меояд дар натиҷаи ин забони адабӣ, аз як тараф, содаю оммафаҳм мегардад, аз тарафи дигар, таркиби луға-вию сохти грамматикӣ худро инкишоф медиҳад.

Дар роҳи оммавӣ крдани забони адабӣ ва тараққиёту та-қомулоти он Айни ба асос гирифтани яке аз лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ ва дар навбати худ, аз ҳисоби лаҳҷаҳои дигар пурра сохтани онро як шартӣ аз ҳама зарур медонист: «Иброҳим аз ёд набаровардан даркор аст, ки барои ба кор андохтани забони аоммафаҳми тоҷик лаҳҷаи ҷоеро асос карда гирифтани лозим аст, лекин ба шартӣ пурра крдан ва дуруст крдани он бо лаҳҷаҳои ҷойҳои дигар» — гуфтани ӯ бо ҳамин муноси-бат аст.

Пешниҳоди устод Айни оиди ба асоси забони адабии ҷорӣ гузоштани ин ё он лаҳҷа ҷоникдорони зиёд пайдо кард. Бо вучуди ин, агар нуктаи назари онҳоро ҷиддӣ ба муоина гирем, маълум мешавад, ки дар ин бобат на ҳама ҳамфикру ҳамма-

ром ва дар сари як акида буданд. Ҳамин буд, ки баъзеҳо ба тарафдорин лаҳҷаҳои Бухорою Самарқанд, ки марказҳои қадимаи сиёсӣ ва маданият иқтисодӣ буданд, баромада бошанд, қисми дигар баръакс лаҳҷаҳои кӯҳистониро, ки аз таъсири беруна дар қанор ва нисбатан софу беолоиш мондаанд, пешниҳод мекарданд. Чунин ақидаҳои хилоф дар байни зиёвони тоҷик оғзади якуми забоншиносони ҷумҳурии (соли 1930) давом ёфтаанд. Дар охир намояндагони анҷуман бо маслиҳату машварат ба ҳулосае омаданд, ки лаҳҷаҳои Миёнкалот — Бухорою Самарқанд имконият доранд, ки таъҳор дар бобати орфоэпия асоси забони адабӣ қарор гирад¹. Аммо барои пур намудани ҷоҳои холии дигар қисматҳои забон, алалхусус қисматҳои лексикаю грамматика, лаҳҷаҳои кӯҳистонро тафтиш ва истифода бояд кард.

Устод оммафаҳм қардани забони адабию, ки олитарин сарвати маънавии халқ аст, дар заминаи унсурҳои созгору шоистаи лаҳҷаҳои маҳаллӣ салоҳ доништа, дар айни замон ба он ишора менамоем, ки «...масъалаи хуш қарда гирифтани лаҳҷа ва қабул қарда гирифтани лаҳҷаҳои умумитар як масъалаест, ки бо андак-мундак кӯшиш ҳал намешавад». Ин таъкиди ӯ ба он вачҳ аст, ки дар иҷрои ин қори хайр як қувваи сарҷамъу муттафиқ ва бузургу муқтадир, ба таври дигар, ҳамдастии ворисони ҳама лаҳҷаҳои тоҷик мебошад, зеро ба сомон расондани ҳалли масъалаи мазкур бе даҳлати умум тавассути саъю кӯшиши як ё як-ду нафар аз аҳли савод ба ҳузур нахоҳад омад. Дар мавриди дигар ин душвориро, ки анҷоми он захираи меҳнати аз ҳад зиёд талаб мекард, ба таври зерин баён месозад: «Нависандагони маҳаллӣ, ки дар гирди нашриёти тоҷик ғун шудаанд, донотарини инҳо таъҳор лаҳҷаи Бухоро, Самарқанд, агар бисёр донанд, лаҳҷаи Хучандро медонанд».

Айни тарафдори ба забони адабӣ бештар дохил шудани воқитаҳои солими лаҳҷаҳои маҳаллӣ буд. Зеро ин як роҳи муқсонди аз истеъмоли умум хорич шудани унсурҳои нодарқори қайҳо иқтибосшуда, воқидҳои характери архаистидошта, таъбирҳои забонзада ва ба ин васила соддаю ҳамафаҳм гардидани забони адабӣ мебошад.

Дикқати устод Айниро бештар лаҳҷаҳои кӯҳистон қалб қарда буданд. Ин бесабаб нест. Аввалан, дар лаҳҷаҳои кӯҳистон хусусиятҳои луғавию грамматикӣ давран забони адабиёти классикӣ бештар ва хубтар нигоҳ дошта шудаанд. Маҳз аз ҳамин ҷиҳат устод водор мекард, ки «Барои оммафаҳм қардани забони адабиёти тоҷик тафтиш қардан ва донистани лаҳҷаҳои кӯҳистон низ зарур аст, ки ба ин вазифа то ҳол даст расонда нашудааст». Сониян, муҳити ҷуғрофӣ ва як андоза аз марказ дур будани суқунатҳои мардуми кӯҳистон имкон додааст, ки

¹ Дар ин хусус муфассал ниғ: Р. Ғафқоров, С. Атобуллоев, Б. Бердиев. Дар ҷустуҷӯи дурдонаҳои суҳан.— Садои Шарқ. № 1, 1970, саҳ. 139.

лаҳҷаҳои онҳо дар муқоиса бо дигар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ аз ҷиҳати омезиш ва ихтилот бо забонҳои ғайр инсбатан соф ва беолоиш монанд. Айнӣ ҳамин ҳолатро махсус ба ҳисоб гирифта, дар мақолаи худ — «Дар бораи китобҳои мактабии тоҷикон» чунин менависад: «Забони шаҳри Уротеппа ва Хучанд агарчи аз забони тоҷикони шаҳри Самарқанд қадаре софтар аст, маозолик аз таъсири ўзбакӣ ва ихтилоли лугат ва адоғҳои ўзбакӣ ҳолӣ нест. Бинобар ин моро лозим аст, ки дар китобҳои мактабии тоҷикон забони кӯҳистони тоҷикро қабул кунем. Забони кӯҳистони тоҷик забони форсии содда, аз тақаллуфоти эронӣ ҳолӣ, ба лугатҳои арабии ношунуда ҳафт нафъта ва бо сарфу наҳви форсӣ мувофиқ аст. Оре, дар талаффуз назар ба забони форсиёни шаҳрӣ қадаре ғалӣзӣ дорад. Маозолик соф ва мувофиқи қоида аст». Устод доир ба истифодаи лаҳҷаҳои кӯҳистон минбаъд ҳам мулоҳизаи худро давом дода, дар ҷои дигари ҳамин мақола ин тавр мефармояд: «Ба ҳамин мулоҳизот гуфта мешавад, ки бояд забони китобҳои мактабии тоҷикон забони форсии содда бошад. Ба иборати дигар, забони аксарияти тоҷикони кӯҳистон бошад». Ҳамин ақида баъдтар аз ҷониби А. Деҳотӣ дастгирӣ ёфт¹.

Чунонки маълум мегардад, дар тасаввури устод Айнӣ мафҳуми кӯҳистон хеле васеъ буда, зимни ифодаи «лаҳҷаҳои кӯҳистон», «забони кӯҳистони тоҷик» лафзи қариб тамоми тоҷиконро дар назар дорад, ки дар ҳудуди имрӯзаи Тоҷикистон, кӯҳистони Самарқанду Бухоро, Қашқадарёю Сурондарё зиндагӣ мекунанд ва забони аксарияти тоҷикони кӯҳистон...» гуфтани ӯ ба ҳамин муносибат аст. Ин назариёти ӯ аз мавқеи зарурияти интиҳоби расмии ин ё он лаҳҷа дар муқаммал ва оммавӣ қардани забони адабӣ ва дар зимни он таълифи китобҳои мактабӣ ба миён омада буд. Зеро китобҳои дарсии солҳои аввали бист, аз як тараф, ба усули таълими мактаби нав ҷаҳдон мувофиқ набуданд ва аз ҷониби дигар, дар забон ва услуби баёни муаллифон низ як навъ мураккабӣ, маҳдудияти фикр ва норасоию нуқсонҳои аз ин ҳам зиёд мушоҳида мешуд. «Китобҳои оид ба сарфу наҳви мӯҷазтар тартиб дода, қондаҳоро соддатар ва возеҳтар баён қардан ва материалҳои машқ ва тақрорро чунон интиҳоб қардан лозим аст, ки онҳо ба руҳи забон бегона набуда, ба қоидае, ки баён мешавад, равшан ҷавоб дода тавонад...»² — гуфтани Раҳим Ҳошим аз номи устод низ бешак далели он аст, ки китобҳои таълимӣ ба он талаботе, ки оммаи васеи хонанда дар назди системаи маорифи халқ ва зиёиёни он гузошта буд, пурра ҷавоб дода наметавонистанд. Ана ҳамин вазъияти таъхирнопазир водор сохт, ки Айнӣ ҳамчун сарвари зиёиёни пешқадам ва дошманди пухтакор дар роҳи таъмини сифати баланди китобҳои дарси ҷораҳои за-

¹ Ниг.: А. Деҳотӣ. Қуллийет, ҷ. 5. Душанбе, 1966 сах. 310-317.

² Р. Ҳошим. Сухан аз устодон ва дӯстон. Душанбе, 1983, сах. 38.

рури андешад ва пеш аз ҳама, барои суфтаву равон ва ба фаҳми хонандаи мактаб' мувофиқ гардондани забону услуби онҳо ҳамин гуна фикрҳои бикр пеш ронад. Бояд гуфт, ки муборизан устод Айнӣ дар роҳи соддаю оммафаҳм кардани забони китобҳои дарсии тоҷикӣ ва ба зеҳни шогирдони мактаб наздик намудани онҳо аз нахустин асару мақолаҳои ӯ оғоз шуд ва ин амали хайр то охири умр дар тамоми асарҳои солҳои баъд эҷодкардааш ҳам давом ёфт.

Садриддин Айнӣ нисбат ба он гурӯҳи воҳидҳои луғавӣ, ки як вақт характери умумистеъмоли доштанд ва дар эҷодиёти классикони адабиёти тоҷик фаровон истифода мешуданд, вале бо тақозои давр аз истеъмоли умум баромада, имрӯз ҳамчун диалектизм танҳо дар лаҳҷаҳои алоҳида боқӣ мондаанд, таваҷҷӯҳи махсус зоҳир карда, дарёфтани аз нав оммавӣ намудани онҳоро дар забони адабии ҳозира як факти зарурӣ ва қонунӣ медонист: «...дар забонҳои маҳаллӣ,— мегӯяд ӯ,— баъзе калимаҳо ҳастанд, ки классиконаанд, бо вучуди дар як маҳал зинда будани он гуна калимаҳо, онҳо ба дараҷае классиконаанд, ки баъзе қасони беҳабар онҳоро «забони қадимаи мурда» мепиндоранд ва дар архаизм медароранд. Чунончи, «гусел» дар Ленинобод дар байни авомӣ бесавод қор фармуда мешавад. Аммо бухорӣён дар ҷои ин калима «узод»-ро қор мефармоянд. Вазифаи нависандагон ин гуна калимаҳоро умумӣ кардан аст.

Устод Айнӣ, ки ба масъалаҳои гуногуни забон дақиқона назар мекард, ҳаминро ҳам меомӯхт, ки баъзе аз калимаҳои дурусту соф тоҷикӣ дар лаҳҷаҳои маҳаллӣ бо шакли маънии андак дигар (шакли маънии хоси лаҳҷа) истеъмоли меёбанд ва аз ин рӯ, ба нормаи забони адабӣ дароварда, истифодаю умумӣ кардани онҳо аз вазифаҳои муҳимми ҳар як соҳибқалам аст. Дар ин хусус ӯ навишта буд: «Дар ин ҷо бояд ҳаминро ҳам қайд кунам, ки дар баъзе маҳалҳо баъзе калимаҳои хуби тоҷикӣ ба шакли вайрон қор фармуда мешаванд. Вазифаи нависанда он гуна калимаҳоро гирифта, рост ва дуруст карда қор фармудан аст. Чунончи, дар Бухоро фарзанди аввалро «фарзанди нахустабин» ва шаби аввали як қаси вафоткардари «шаби нахустабин» мегӯянд. Вазифаи мо ин калимаро гирифта ба шакли дурусташ «нахустин» карда қор фармудан аст».

Дар асару мақола ва баромадҳои алоҳидан худ Айнӣ ба исрор таъкид мекард, ки захираи луғавии лаҳҷаҳои маҳаллӣ дорои ганҷинаҳои зиёди қиматбаҳоанд ва барои тақмили минбаъдаи забони адабӣ ба онҳо тақия намудан мумкин аст. Аз ин рӯ, воҷиб аст, ки аҳли қалам аз баҳри истифодаи унсурҳои маҳдуди маҳаллӣ баромада, бештар ҳамин гуна воҳидҳои пурарзиш — луғатҳоеро ба рӯи қор оранд, ки доираи истеъмолашон васеъ аст, аз ҳудуди як ё якчанд лаҳҷаю шева барома-

да, то ба лаҳҷаю шеваҳои дигар рафта мерасанд. «Хулоса, дар забони зиндан халқи тоҷик,— ишора мекунад устод,— чунон ҳазинаҳо ҳастанд, ки пур аз дурдонаҳои пурқимат мебошанд. Вазифаи мо — нависандагон ана ҳамин дурдонаҳоро ёфта, ба омма тӯҳфа кардан аст, на ин ки дар бораи умумӣ кардани баъзе луғатҳои хона ва маҳаллаи худ бикӯшем». Бо вучуди ин, Айнӣ истифодаи унсурҳои маҳдуди лаҳҷавиро, ки қобилиқабули умум нестанд, дар асарҳои бадеӣ тамоман рад намекард. Ӯ дар асоси таълимоти М. Горький ба адیبони тоҷик дастур меод, ки ин гуна воҳидҳои луғавиро ҳақ доранд дар ҳар гуна порчаҳои ҳаҷвӣ, вобаста ба талаботи услуб, ба нияти фардӣ кардани нутқи персонажҳо, алаҳхусус персонажҳо, ки таълими мактаби советӣ надидаанд, инчунин дар нутқи образҳои маҷнунӣ бесавод, ки мақсади нависанда фош кардани рафтору кирдори ношоғамӣ онҳост, ба қор баранд: «Дар лаҳҷаҳои маҳаллӣ монанди «иби»-и бухориён калимаҳои ҳастанд, ки қобилияти умумӣ шудан надоранд ва ин гуна калимаҳоро танҳо дар порчаҳои ҳаҷвӣ қор фармудан мумкин аст».

Зарурияти пеш гирифтани ин равиш аз рӯи зикри устод дар он аст, ки ба ин восита хислат, савияи забондонӣ ва муносибати қаҳрамонҳои асар ба ҷамъият дар пеши назари хонанда ба ҷилва меояд. Ӯ ин матлабро таъкидан ин тавр ба қалам додааст: «Дуруст аст, ки ҳоло ҳам дар миёни муаллимон ва талабаҳо қасоне ҳастанд, ки калимаи «шашум»-ро аз «шиштум» фарқ накарда гап мезананд. Вазифаи нависанда ба ин гуна «муаллимҳо» ва «талабаҳо»-и бесавод тақлид кардан набуда, балки дар порчаҳои ҳаҷвӣ камбудии забони он шахсони ҷудогонаро масҳара карда нишон додан аст, то ки он гуна одамони «аҳли илм» камбудии худро фаҳмида ислоҳ кунанд ва қасони дигари монанди онҳо зимнан аз камбудии худ хабардор шуда, аз пай ислоҳи худ афтанд».

Садриддин Айнӣ ба масъалаи ҷамъ намудани мураттаб сохтани луғатҳои маҳаллӣ низ диққати махсус меод. Устод аз байни анбӯхи калимаҳои забони зинда, алаҳхусус шоҳаҳои шевагии он, воҳидҳои сазовор ва лоикро бештар ҷустуҷӯ карда, ба нияти офаридани фарҳанги мукаммали забони тоҷикӣ онҳоро ба қайд мегирифт. «Ӯ дар айнӣ замон роҳи ба таври система омӯختан ва гирд овардани ҳама луғатҳои мардуми тоҷик ва аз он ҷо бо маслиҳату машварат ҷудо карда гирифтани калимаҳои дарқориро нишон меод»¹ гуфтаи Ш. Рустамов низ ишора ба ҳамин аст. Инак, ҷамъбасти ин амали нек панҷоҳ фоизи луғати тафсилии ӯро ташкил намудани ҳамин гуна калимаю таъбирҳо мебошад. Худи устод дар ин бора мегӯяд: «Манбаҳои ин китоб дар панҷоҳ проценти охири «Ғиёсул-луғот» ва «Бурҳони қотеъ» барин китобҳои луғати кӯҳна

¹ Ш. Рустамов. Забон ва замон. Душанбе, 1981, саҳ. 197.

ва китобҳои адаби буда, дар панҷоҳ проценти якум забони зиндаи халқ аст, ки дар муддати умри он қадар кӯтоҳ набудаи худам дар дафтари хотири худам ғун шудаанд».

Аз мутолиаи батадриҷ ва муоинаю мушоҳидаи асар маълум мешавад, ки Айнӣ дар фарҳанги худ бештар он воҳидҳои маҳаллиро ҷо додааст, ки як дараҷа умумӣ, аз ҷиҳати ифодаи маънӣ мӯъаза ва аз ҷиҳати образнокӣ хеле равону дилчаспанд. Илова бар ин, агар ба муносибати тематики — семантикии онҳо батаанӣ назар созем, мебинем, ки аксаран моҳияти этнографӣ доранд. Ҳамчун, амоч, атола, андовидан, аспакбозӣ, аргуштак, лоша, хомсӯз, қаҳиз, чилбур, ҷуволдӯз, ҷулидан, нон шикастан ва ғайра, ки дар ифодаи номи асбобҳои ҳоҷағӣ, предметҳои рӯзгор, амалиёти гуногуни одамон ва амсоли инҳо меоянд. Воқеан, муаллиф истифодаи теъдоди зиёди этнографизмҳоро дар асар мувофиқи мақсад ва аз рӯи эҳтиёҷ салоҳ доништа, пеш аз ҳама, ҳаминро дар назар дорад, ки онҳо баъри такмили минбаъдаи ин соҳаи таркиби луғавии забони адаби ниҳоят заруранд.

Луғат аз ҷиҳати ҳаҷм чандон калон нест, вале материали он ниҳоят бой ва пурмазмун буда, яке аз беҳтарин луғатҳои тафсилии филологӣ ба ҳисоб меравад.

Ба ин тариқа, Садриддин Айнӣ дар роҳи рушду камол ва соддаю оммафаҳм намудани забони адабии ҳозираи тоҷик аз ҳисоби яке аз сарчашмаҳои пурбаракат ва холинашавандаи он — лаҳҷаҳои маҳаллӣ хизмати бедареғеро анҷом додааст. Устод ҳамчун донишманди мумтози забон ва адиби нуктасанҷ аз имкониятҳои фаровони лаҳҷаҳои маҳаллӣ санъаткорона истифода намуда, ҷунонки гуфта шуд, як силсила калимаю ибора ва шакли қолибҳои нодирро ба қор бурдааст, ки қайҳо ба нормаи забони адаби даромада, хусусияти оммавӣ пайдо кардаанд. Ӯ ҳамчун пешоҳанги матин ва сарвари серталаб дигар адибонро низ ба доништа, дар ҷои худ истифода кардани воҳидҳои маълуму маъруфи лаҳҷаҳои маҳаллӣ ва ба ин восита соддаву мукамал сохтани забони адабии тоҷик раҳнамун ме сохт. Дар ин бобат зикри зерини Н. Маъсумӣ ҷолиби диққат аст: «Садриддин Айнӣ ҳамчун ташкилотчи ва муборизи фаъоли соҳаи забон масъалаи аз ҳисоби забони гуфтугуӣи халқ ва элементҳои умумишавандаи лаҳҷаю шеваҳои тоҷикӣ бой гардондани забони адабиро ҳамеша дар маркази диққат гузошта, дар ин бора таъсири бузурги адабиёт ва роли муҳимми нави-сандагонро такроран қайд мекунад»¹.

Бо ҳамаи ин устод Айнӣ исбот карда тавонист, ки дар фаҳму дарки ганҷинаи забони халқ, истифодаи заргаронаи он ва ба ин восита ҳиссаи азим гузоштан дар роҳи ташаккули нор-

¹ Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба викишофи забони адабии тоҷик. Сталин-обод, сах. 29.

маҳон забони адабии имрӯза, дар ҳақиқат, қобилияти фавқулодда бузург дорад. Ин нуқтаро Мирзо Турсунзода чунин таъкид карда буд: «Садриддин Айни устоди забон буда, ба моён... калиди кори ба вуҷуд овардани забони ягонаи адабиरो дод, забонеро, ки ба оммаи васеи хонандагон фаҳмо бошад».

МУНДАРИЧА

- Муқаддима
- Забони адабию лаҳҷаҳои маҳаллӣ ва умумияту фарқиати онҳо
- Баъзе хусусиятҳои таълими забони адабӣ дар мактаб
- Таълими овозҳои садонок дар муҳити лаҳҷа
- Ислоҳи хатоҳои лаҳҷавии хонандагон ҳангоми таълими овозҳои ҳам-садо
- Истифодаи лексикаи лаҳҷаҳои маҳаллӣ дар таълими забони адабӣ
- Роҳҳои бартараф намудани диалектизмҳои лексикӣ аз истеъмоли хонандагон
- Ғалатҳои имловии хонандагон ва роҳҳои ислоҳи онҳо
- Оид ба таълими калимаҳои тақлидӣ
- Таълими калимаҳои наздикталаффуз
- Чанд мулоҳиза оид ба инкишофи нутқи шогирд
- Мавқеи садову симо ва маҷаллаву рӯзнамоҳо дар ташаккули нутқи мактабии
- Боло бардоштани сатҳи забондонии шогирдон дар партави гатбики **Қонуни забон**
- Таълими ақоиди устод Айни роҷеъ ба инкишофи забони адабӣ дар мактаб

ШАМСУЛЛО ИСМОИЛОВ

**БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲОИ ТАЪЛИМИ ЗАБОНИ
ТОЧИҚИ ДАР МАКТАБ**

Мудири редакция *Аъзами Худодод*
Мухаррир *Сайёд Ғаффор*
Мухаррири ороиш *Ҳомид Сафарӣ*
Мухаррири техникӣ *К. Салимзода*

БОНАРИ УНИА
120

